

BU SAYIDA

İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ FELSEFE BÖLÜMÜ ÖZEL SAYISI 1

Ş. TEOMAN DURALI: Dârülfünûn Felsefe Bölümü Yüz On Yaşında

ALİ UTKU: Ahmet Midhat: "Darülfünun Kürsüsünden Felsefe Tarihi Dersleri

AYHAN BIÇAK: Ziya Gökalp'in Felsefe Anlayışı

YAKUP YILDIZ: Mustafa Şekip Tunç ve Türk Felsefesindeki Yeri

EMRE DAĞTAŞOĞLU: Türk Düşünce Tarihi'nde Mehmet İzzet'in Yeri ve Önemi

M. CÜNEYT KAYA: Mehmet Emin Erişirgil: Bergsonculuktan Pragmatizme Bir Dârülfünûn Hocası

FIRAT ŞENOL: İsmail Hakkı Baltacıoğlu ve Felsefe

HARUN ANAY: Hilmi Ziya Ülken'in Bilinmeyen İki Öz Geçmiş Metni

CAN KARABÖCEK: H. Vehbi Eralp ve Düşüncesi

SEVAL BULUTOĞLU: Macit Gökberk Felsefesinin Ana Çizgileri

ÖZLEM BAĞDATLI: Bedîa Akarsu'nun Felsefe Anlayışı

MÜLAKAT

UĞUR EKREN VE ARZU İBİŞİ: İsmail Tunalı'yla Mülakat

VARLIK – BİLGİ – AHLÂK ARAŞTIRMALARI: METAFİZİK

SADIK TÜRKER: İletişim, Sistem ve Felsefe: İletişimsel Sistem Felsefesine Giriş

YÜCEL YÜKSEL: Bağdaşmazlık Eklemi

S. ATAKAN ALTINÖRS: Bergson'un Bir "İmkân" ve "Engel" Olarak Dil Anlayışı

FATİH M. ŞEKER: Mistik Bir Coğrafyanın Rasyonelleşme/İslâmlaşma Süreci Açısından Kutadgu Bilig Nasıl Okunabilir?

MÜFİT SELİM SARUHAN: Farabi'de Medeniyetin Kurucu İlkeleri Üzerine

AKİF AKTO: Din Eğitiminde Kuram ve Eylem İlişkisi

TARİH – TOPLUM – KÜLTÜR ARAŞTIRMALARI

LUCIUS ANNAEUS SENECA: Naturales Quaestiones IV. Cp. I-II

LUCIUS ANNAEUS SENECA / [Çeviren: C. Cengiz Çevik]: Naturales Quaestiones IV. Cp. I-II Nil Nehri Üzerine

GEOFFREY ROPER: Turkish Printing and Publishing in England in the 17th Century

GEOFFREY ROPER / [Çeviren: Ayşe Aksu]: 17. Yüzyıl İngilteresi'nde Türkçe Basım ve Yayıncılık

KİTAPİYAT

ŞENİZ YILDIRIMER: Türkiye'de Descartes (Dekart) (1596-1650) ile İlgili Yayınlar Bibliyografyası ve Bir Değerlendirme

TÜRKÇENİN FELSEFE – BİLİM SÖZLÜĞÜ

Ş. TEOMAN DURALI: Türkçenin Felsefe-Bilim Sözlüğü

Kutadgubilig Felsefe-Bilim Araştırmaları Makale Biçim ve Atıf Bilgileri

Fiyatı: - 13 YTL

18

Kutadgubilig

ISSN 1303-3387

Kutadgubilig

FELSEFE - BİLİM ARAŞTIRMALARI

18

EKİM 2010

"İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ FELSEFE BÖLÜMÜ 110 YAŞINDA"

Kutadgubilig

FELSEFE – BİLİM ARAŞTIRMALARI

JOURNAL OF PHILOSOPHY – SCIENCE RESEARCH

18

EKİM 2010

İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
EDEBİYAT FAKÜLTESİ
FELSEFE BÖLÜMÜ'NÜN
110. YAŞ GÜNÜ

ISSN: 1303-3387

KUTADGUBİLİĞ

Felsefe – Bilim Araştırmaları Dergisi
Journal of Philosophy – Science Research
Sayı: 18, Ekim 2010
(Altı ayda bir yayımlanır.)
ISSN: 1303-3387

Kutadgubilig hakemli bir dergidir / Kutadgubilig is a refereed journal
Kutadgubilig TÜBİTAK / ULAKBİM tarafından dizinlenmektedir.
Kutadgubilig 1. sayısından itibaren PHILOSOPHER'S INDEKS tarafından dizinlenmektedir.

Yayın Yönetmeni / Editor in Chief
ŞABAN TEOMAN DURALI

Yayın Kurulu / Editorial Board

Osman Faruk AKYOL (İstanbul Üniversitesi,
Kırklareli Üniversitesi, Türkiye)
Ayhan BIÇAK (İstanbul Üniversitesi, Türkiye)
Cengiz ÇAKMAK (İstanbul Üniversitesi, Türkiye)
Şaban Teoman DURALI (İstanbul Üniversitesi,
Kırklareli Üniversitesi, Türkiye)
İhsan FAZLIOĞLU (İstanbul Üniversitesi, Türkiye)
İsmail KARA (Marmara Üniversitesi, Türkiye)
Murat ÖZER (Kırklareli Üniversitesi, Türkiye)
Ömer Naci SOYKAN (Mımar Sinan
Üniversitesi, Türkiye)
Sadık TÜRKER (Kırklareli Üniversitesi, Türkiye)

Hayati DEVELİ (Kültür Üniversitesi, Türkiye)
Teoman DURALI (İstanbul Üniversitesi, Türkiye)
Çiğdem DÜRÜŞKEN (İstanbul Üniversitesi, Türkiye)
Uğur EKREN (İstanbul Üniversitesi, Türkiye)
İhsan FAZLIOĞLU (İstanbul Üniversitesi, Türkiye)
İsmail KARA (Marmara Üniversitesi, Türkiye)
Cüneyt KAYA (İstanbul Üniversitesi, Türkiye)
Erhard OESER (Viyana Üniversitesi, Avusturya)
Jose Carlos Brandao Tiago de OLIVERIA
(Evora Üniversitesi, Portekiz)
Jamil RAGEP (Oklahoma Üniversitesi, Norman/ABD)
Stanley N. SALTHER (New York Üniversitesi, ABD)
Hüseyin SARIOĞLU (İstanbul Üniversitesi, Türkiye)
Ömer Naci SOYKAN (Mımar Sinan Üniversitesi, Türkiye)
Oktay TAFTALI (Kırklareli Üniversitesi, Türkiye)
Sadık TÜRKER (Muğla Üniversitesi, Türkiye)
Şafak URAL (İstanbul Üniversitesi, Türkiye)
Ali UTKU (Atatürk Üniversitesi, Türkiye)
Ernest WOLF-GAZO (Amerikan Üniversitesi, Mısır)
Erdal YILDIZ (Mımar Sinan Üniversitesi, Türkiye)
Nedim YILDIZ (Kırklareli Üniversitesi, Türkiye)
Gökhan YILMAZ (İstanbul Üniversitesi, Türkiye)
Yücel YÜKSEL (İstanbul Üniversitesi, Türkiye)

Hakem ve Danışma Kurulu / Advisory Board

Alparslan AÇIKGENÇ (Fatih Üniversitesi, Türkiye)
Gediz AKDENİZ (İstanbul Üniversitesi, Türkiye)
Osman Faruk AKYOL (İstanbul Üniversitesi, Türkiye)
Melih BAŞARAN (Galatasaray Üniversitesi, Türkiye)
Ayhan BIÇAK (İstanbul Üniversitesi, Türkiye)
Cengiz ÇAKMAK (İstanbul Üniversitesi, Türkiye)
Hans DAIBER (Mainz Üniversitesi, Almanya)

Sahibi ve Yazı İşleri Müdürü
Dergah Yayınları A.Ş. adına
ASIM ONUR ERVERDİ

Yazışma Adresi
Klofdarar Caddesi Altan İşhanı Nu.: 3/20
34112 Sultanahmet / İstanbul
Tel: (212) 518 95 78 (3 hat)
Faks: (212) 518 95 81

Web Sayfası
www.kutadgubilig.com
e-posta
bilgi@kutadgubilig.com

Baskı
A Ajans Reklamcılık Filimcilik Matb. San. ve Tic. Ltd. Şti.
Beysan San. Sitesi Birlik Cad. Yayıncılar Birliği Sit.
Nu.: 32 Kapı Nu.: 4G
Yakuplu – Büyükdere / İstanbul

Cilt
Güven Mücellit & Matbaacılık Sanayi Tic. Ltd. Şti.
Devekalderimi Cd. Gelincik Sok. Güven İşhanı No: 6
Mahmutbey – Bağcılar / İstanbul

İdare, Satış, Abone
Ana Basım Yayın Molla Fenari Sokak Yıldız Han Nu.: 28
34110 Cağaloğlu / İstanbul
Tel: (212) 526 99 41 (3 hat)
Faks: (212) 519 04 21

Yurtiçi abonelik bedeli
Yıllık 2 sayı, 26 TL

Yurtdışı abonelik bedeli
Yıllık 2 sayı, 35 ABD Doları

Abonelik için hesap numaraları

Ziraat Bankası
IBAN: TR 91 0001 0008 8929 0448 1950 01
(Cağaloğlu Şubesi)

Posta Çeki Hesabı
6115869

Kendisine klasik İslâm düşünce geleneğini temel alan “Kutadgubilig Felsefe-Bilim Araştırmaları Dergisi” sayfalarını bir felsefileşmiş kültür inşasına katkıda bulunmak iddiasını taşıyan *felsefe* —‘varlık’ ile ‘bilgi’ öğretileri, ‘bilim teorisi’, ‘ahlâk’, ‘dil’, ‘din’, ‘tarih’ ile ‘toplum’ — araştırmalarına; *mantık* ile *matematik* çalışmalarına ve *bilim* — fizik’, ‘gökbilim’, ‘yer bilimleri’, ‘kimya’, ‘canlılar bilimi’ — incelemelerine açacaktır.

“Kutadgubilig”de aranan başta gelen özellik, özgünlük, felsefe-bilim ciddiliği, enginlik, derinlik ile ifade güzelliğidir. Özgünlükten kasdımız, öncelikle Türk müellifinin, ele aldığı soruna evveleminde klasikleşmiş İslâm düşüncesinin bakış açısını da dikkate alarak çözüm önermesi keyfiyetidir. İfade güzelliğine gelince; bundan murad olunan, Türkçenin, yüzyılların zevk ile letâfet imbiğinden süzülerek günümüze erişmiş soylu söz varlığı ile anlatım gücünün alabildiğine ortaya koyulmasıdır.

Felsefe-bilim zihniyeti, taassub ile tek taraflılığı reddeder. Tersine, eleştiri tavrıyla yola koyulur. Felsefe-bilim akılyürütme yolunun sonu yoktur. Her akılyürütme silsilesinin sonu gibi gözükken varlığı, yeni bir gidişin başlangıcını bağrında taşır. Ancak, eleştirel tutum, özellikle ahlâk-tarih-toplum-sıyaset çerçevesinde, açsızlık, görüşsüzlük ile ifadesizlik anlamına gelmez, gelemez, gelmemelidir.

Felsefe-bilim bağlamında ortaya koyulan bir verim, ilk bakışta, nice özgün gözükmüşse gözüksün, belli bir geleneğin bağrında yer almıyorsa, kalıcı bir anlam kazanamaz. Havaya saçılmış tohumları andırır. Ekinlerin yetişip serpilmeleri için tohumların, münbit topraklara atılmaları icâb eder. Benzer biçimde, düşünceler ile varsayımların kalıcı, etkiyici ve evrensel anlamlar kazanabilmeleri de belli bir felsefe-bilim geleneğinin (écologie) içerisine doğup bağrında neşvünemâ bulmalarına bağlıdır. İşte, “Kutadgubilig”, Türk düşüncesinde böyle bir geleneğin oluşmasına zemîn hazırlayabilirse, kuruluş amacı doğrultusunda hizmet görmüş olacaktır. Derginin sayfalarında yazılarıyla yer alacak felsefecibilimadamlarımızın, dialektik bir anlatışta, düşüncelerini ‘çarpıştırıcak’ bir ortama kavuşmaları dileğimizdir.

“Kutadgubilig”, yılda iki defa yayımlanacak. Her sayı, sırasıyla *felsefe* çalışmaları, *din-dil-edebiyat-tarih-toplum* araştırmaları ile *bilim* incelemeleri biçiminde bölümlenecek.

Dergi, sayfalarını en az elli oranında, İngilizce özetleriyle birlikte, Türkçe telif yazılara açacak. Bunların yanısıra, zaman zaman, başta İngilizce olmak üzere, Arapça, Almanca ile Rusca kaleme alınmış felsefe-bilim çalışmaları ile bunların Türkçeye yapılmış tercümelerine dahî yer verilecek. Ayrıca, daha önce değişik yayım organlarında, öncelikle eski yazıyla, çıkmış önemli çalışmalar da, “Kutadgubilig”in sayfalarında unutulmaktan kurtarılacaklardır. Dergi, gönderilen çalışmaları, bir hakem kuruluna inceletip onun olurluğunu aldıktan sonra ancak, basar. Basılmayanlar da, yayımlananlar gibi, iâde olunmayıp arşivlenirler.

“Kutadgubilig”, yayımladığı çalışmalarda izhâr olunmuş düşünceler ile görüşlerin sorumluluklarını üstlenmez. Yalnız dil ile ifade biçimlerinde nisbî bir ortaklığı sağlamak amacıyla müdâhale hakkını mahfûz tutar. Saygılarımız ve selâmlarımızla, ‘mutluluk veren bilgi’: “Kutadgubilig”.

Kutadgubilig (the *Blissful Wisdom*) is a biannually —March and October— appearing periodical devoted to the study of and reflexion on *metaphysics* — that is ontology, gnoseology and ethics—, *physics* —natural history and natural philosophy— and cultural, political and *socioeconomic problems*; and with Turkish as its official language. However, it is also open to texts in some other languages, such as English, Arabic, German and Russian together with their relevant Turkish translations. *Kutadgubilig* pursues a language policy where at least fifty percent of its texts must be in Turkish.

Although identified with the Islamic tradition, *Kutadgubilig* welcomes in its pages a plurality of philosophical perspectives, its only requirement being that the work to be published be of superior quality, reveal scholarly integrity, and observe the recommended methodological guidelines for the formal and scientific presentation of texts.

The *journal* bears a distinctly philosophical character, analytical and critical by definition. Its principal aim is to provide an intellectual forum to primarily Turkish, but also foreign philosopher-scientists who will find that *Kutadgubilig*'s editorial policy does not subscribe to any philosophical posture. *Kutadgubilig* is interested in the debate between different positions and accepts any standpoint as long as it is supported by professional philosophy's analytical and argumentative rigour. Nevertheless, the *journal* expects to find in its pages ground-breaking ideas that may eventually lead to new theories and systems.

For evaluation and arbitration of any article submitted for publication consistency of arguments and coherence as strategies of the discourse will be assessed; priority will be granted to those papers both critical and creative and those within the boundaries of academic and scientific rigour, are imaginative and suggestive. Two instances of evaluation will be held: one from the *journal*'s Directive Board and another from a referee who will remain unknown to the author/s.

All typescripts submitted should be sent to the *journal* either by mail, or preferably by e-mail, in good quality printing or typing. Upon submitting the papers, authors are implicitly authorising the *journal* to publish them.

İÇİNDEKİLER

İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ FELSEFE BÖLÜMÜ ÖZEL SAYISI I

Ş. TEOMAN DURALI
Dârülfünûn Felsefe Bölümü Yüz On Yaşında
11

ALİ UTKU
Ahmet Midhat: "Darülfünun Kürsüsünden Felsefe Tarihi Dersleri"
33

AYHAN BIÇAK
Ziya Gökalp'ın Felsefe Anlayışı
51

YAKUP YILDIZ
Mustafa Şekip Tunç ve Türk Felsefesindeki Yeri
73

EMRE DAĞTAŞOĞLU
Türk Düşünce Tarihi'nde Mehmet İzzet'in Yeri ve Önemi
105

M. CÜNEYT KAYA
Mehmet Emin Erişirgil: Bergsonculuktan Pragmatizme Bir Dârülfünûn Hocası
129

FIRAT ŞENOL
İsmail Hakkı Baltacıoğlu ve Felsefe
181

HARUN ANAY
Hilmi Ziya Ülken'in Bilinmeyen İki Öz Geçmiş Metni
195

CAN KARABÖCEK
H. Vehbi Eralp ve Düşüncesi
215

SÉVAL BULUTOĞLU
Macit Gökberk Felsefesinin Ana Çizgileri
229

ÖZLEM BAĞDATLI
Bedia Akarsu'nun Felsefe Anlayışı
253

MÜLAKAT

UĞUR EKREN VE ARZU İBİŞİ
İsmail Tunalı'yla Mülakat
279

VARLIK – BİLGİ – AHLAK ARAŞTIRMALARI: METAFİZİK

SADIK TÜRKER
İletişim, Sistem ve Felsefe: İletişimsel Sistem Felsefesine Giriş
301

YÜCEL YÜKSEL
Bağdaşmazlık Eklemleri
337

S. ATAKAN ALTINÖRS
Bergson'un Bir "İmkân" ve "Engel" Olarak Dil Anlayışı
351

FATİH M. ŞEKER
Mistik Bir Coğrafyanın Rasyonelleşme/İslâmlaşma Süreci Açısından
Kutadgu Bilig Nasıl Okunabilir?
365

MÜFİT SELİM SARUHAN
Farabi'de Medeniyetin Kurucu İlkeleri Üzerine
383

AKİF AKTO
Din Eğitiminde Kuram ve Eylem İlişkisi
401

TARİH – TOPLUM – KÜLTÜR ARAŞTIRMALARI

LUCIUS ANNAEUS SENECA
Naturales Quaestiones IV. Cp. I-II
423

LUCIUS ANNAEUS SENECA
[Çeviren: C. Cengiz Çevik]
Naturales Quaestiones IV. Cp. I-II
Nil Nehri Üzerine
429

GEOFFREY ROPER
Turkish Printing and Publishing in England in the 17th Century
445

GEOFFREY ROPER
[Çeviren: Ayşe Aksu]
17. Yüzyıl İngilteresi'nde Türkçe Basım ve Yayıncılık
457

KİTAPLIĞI

ŞENİZ YILDIRIMER
Türkiye'de Descartes (Dekart) (1596-1650) ile İlgili Yayınlar
Bibliyografyası ve Bir Değerlendirme
473

TÜRKÇENİN FELSEFE – BİLİM SÖZLÜĞÜ

Ş. TEOMAN DURALI
Türkçenin Felsefe-Bilim Sözlüğü
501

Kutadgubilig Felsefe-Bilim Araştırmaları
Makale Biçim ve Atıf Bilgileri
531

- , “Mehmed İzzet”, *İş Mecmuası* Sayı: 23-24, İstanbul 1940.
- Şerif, Yusuf, “Mehmet İzzet Beyin Ölümü”, *Dârülfünun Edebiyat Fakültesi Mecmuası*, Cilt 7, Sayı: 5, İstanbul Şubat-Mart 1931.
- Tanpınar, Ahmet Hamdi, “Hasan-Âli Yücel’e Dair Hatıralar ve Düşünceler”, *Mücevherlerin Sırrı-Derlenmiş Yazılar, Anket ve Röportajlar*, Haz. İlyas Dirin, Turgay Anar, Şaban Özdemir, Yapı Kredi Yay., 3. B., İstanbul 2004.
- , *19. Asır Türk Edebiyatı Tarihi*, Yapı Kredi Yay., 6. B., İstanbul 2009.
- Tayşi, Halide, *Mehmet İzzet, Hayatı, Eserleri, Fikirleri ve Ziya Gökalp ile Mukayesesi*, Edebiyat Fakültesi Felsefe Şubesi, Yayınlanmamış Bitirme Tezi, İstanbul 1946.
- Ülken, Hilmi Ziya, “İzzet Bey”, *Dârülfünun Edebiyat Fakültesi Mecmuası*, Cilt 7, Sayı: 5, İstanbul Şubat-Mart 1931.
- , *Türkiye’de Çağdaş Düşünce Tarihi*, Ülken Yay., 8. B., 2005.
- Vorlander, Karl, *İlkçağ Yunan Felsefesi Tarihi*, Çev. Mehmet İzzet, Latin Harflarına Aktaran: Ahmet Parlakışık, Yeni Zamanlar Yayınları, İstanbul 2001.

MEHMET EMİN ERİŞİRGİL:
BERGSONCULUKTAN PRAGMATİZME BİR
DÂRÜLFÜNÜN HOCASI*

M. Cüneyt Kaya**

MEHMET EMİN ERİŞİRGİL: THE VENTURE OF A PROFESSOR
OF DÂR ALFUNÜN FROM BERGSONISM TO PRAGMATISM

ABSTRACT

Mehmet Emin Erişirgil is one of the leading and influential figures in the venture of philosophy from the Second Constitutional Period to the Republican Period in Turkey. He was a professor of history of philosophy in Dâr al-Funûn between 1915 and 1926 and wrote many books and articles on philosophy. He made important contributions to the development of philosophy in Turkey and Turkish. In particular, his works had a very effective role in the history of Bergsonism and Pragmatism in Turkey. This article aims to examine Erişirgil’s intellectual biography focusing on his years in Dâr al-Funûn.

Keywords: Mehmet Emin Erişirgil, Philosophy in Turkey, Dâr al-Funûn, History of Philosophy, Bergsonism, Pragmatism.

ÖZET

Mehmet Emin Erişirgil, Türkiye’de felsefenin II. Meşrutiyet’ten Cumhuriyet’e uzanan süreçteki serüveninde etkili olmuş isimlerden biridir. 1915-1926 yılları arasında görev yaptığı Dârülfünûn’da felsefe tarihi dersleri veren

* Bu çalışmanın ortaya çıkması konusundaki teşviklerinden dolayı Prof. Dr. Ayhan Bıçak’a, kaynak teminindeki yardımlarından dolayı Yrd. Doç. Dr. Recep Alpyağıl, Yrd. Doç. Dr. Ali Utku, Yrd. Doç. Dr. Levent Bayraktar, İlker Kömbe ve Araş. Gör. M. Halit Çelikyön’e; makaleyle ilgili görüşlerini benimle paylaşma lütfunda bulunan Prof. Dr. İsmail Kara, Yrd. Doç. Dr. Harun Anay ve Yrd. Doç. Dr. Sami Erdem’e müteşekkirim. Latin harfli kaynaklardan yapılan doğrudan alıntılarda ve bu kaynaklara yapılan atıflarda kaynakların imlası aynen korunmuştur.

** Yrd. Doç. Dr., İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Felsefe Bölümü.

Erişirgil, kaleme aldığı çok sayıdaki kitap ve makaleyle de Türkiye’de bir felsefe kültürünün ve Türkçe bir felsefe literatürünün oluşmasına ciddi katkılarda bulunmuş, özellikle Bergsonculuk ve Pragmatizmin Türkiye’deki gelişiminde önemli bir rol oynamıştır. Bu makale, Erişirgil’in Dârülfünûn’da görev yaptığı yılları esas alarak onun entelektüel biyografisini incelemeyi hedeflemektedir.

Anahtar Kelimeler: Mehmet Emin Erişirgil, Türkiye’de felsefe, Dârülfünûn, Felsefe Tarihi, Bergsonculuk, Pragmatizm.

...

Mehmet Emin Erişirgil hakkında kaleme alınan bir yazının ilk cümlesinin, onun çok yönlü kişiliğine değinerek başlaması bir zorunluluk gibi gözükmektedir: Mülkiye mezunu, lise malûmât-ı medeniyye ve felsefe hocası, çeşitli liselerin müdürü, Dârülfünûn’da felsefe tarihi müderrisi, muhtelif dergilerin kurucusu ve yazarı, son Meclis-i Mebusan’da Niğde milletvekili, Talim ve Terbiye Kurulu’nun ilk başkanı, Maarif Vekaleti müsteşarı, Dil Encümeni üyesi, Mülkiye Mektebi müdürü, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi dekan vekili, altıncı ve yedinci dönem Zonguldak milletvekili; Hasan Saka hükümetinin Gümrük ve Tekel, Şemsettin Günaltay hükümetinin İçişleri Bakanı ve çok sayıda kitap ve makalenin yazarı...

Daha da uzatılabilecek olan bu liste, aynı zamanda Erişirgil hakkında yazmanın ne kadar zor olduğunun da bir göstergesidir. Geride bıraktığı, ikisi tercüme toplam yirmi iki eser ve iki yüzden fazla dergi ve gazete yazısı da bu zorluğu bir kat daha artırmaktadır. Ölümünün ardından Necati Akder’in kaleme aldığı vefeyât yazısının son paragrafları da bir anlamda bu hususun altını çizmektedir:

“Prof. Emin Erişirgil’in eserlerine bir göz atılınca en soyut felsefe sistemleriyle en somut ameliyenin atbaşı yürütülmek istenilmiş olduğu intibaha varılır. 1341 (1925) tarihinde *Kant ve Felsefesi* adıyla yayınladığı kitap, konusu kadar üslûbu bakımından ancak sınırlı bir meslek zümresini hitabetmek mevkiindedir. Sokrat’a, Ziya Gökalp ve Mehmet Akif’e dair yazıları ise bunun tam tersinedir. Fakat bir profesörün dar meslekî hayatı yanında, idare ve siyaset faaliyetiyle mütenasip, halk ve aydın eğitimine ehemmiyet atfetmesi yadırganmadıkça vülgarizasyon işini ihmal etmeyeşine şaşılabilir. Orta okullar için hazırlamış olduğu *Yurt Bilgisi* kitapları, liselerin son sınıflarında yıllarca okutulmuş bulunan *Felsefeye Başlangıç* kitabı aynı kategoriye girer. (...) Rahmetli profesörümüzün ilmî hüviyetini teşhis ve felsefî mesleğini tayin etmek üzere vârit olabilecek güçlük, yine Kant felsefesi vesilesiyle, belki başka bir açıdan tasarlanabilir. Mesela *Dergâh* dergisinde iltizam ettiği Bergson ile Kant’ı, sonra Kantçılık ile John Dewey pragmatizmini nasıl uzlaştırmış olduğu merak edilir. Biz böyle bir merakın ne yersizliğine hükmetmemekle beraber sözde tenkide istismar zemini ittihaz olunmasını asla tecviz etmiyoruz. Bilakis ciddi araştırmanın, üfûlünden derin üzüntü duyduğumuz fikir adamımızın kültür tarihimizdeki yerini tesbit eylemeye yarayabileceğine güveniyoruz.”¹

¹ Necati Akder, “Mehmet Emin Erişirgil: 1891-7.II.1965”, *Türk Kültürü*, III/29 (1965), s. 347-348.

Akder’in de belirttiği üzere, Erişirgil’in hem farklı alanlarda ve farklı muhatap kitlelerini dikkate alarak kaleme aldığı çok sayıdaki eser, hem de felsefî çizgisindeki dalgalanmalar şimdiye kadar kendisi hakkında yapılan çalışmaların, gerek sayı gerekse nitelik açısından arzulanan seviyeye ulaşamamasına yol açmıştır. Hilmi Ziya Ülken’in, *Türkiye’de Çağdaş Düşünce Tarihi*’nde (1966) Erişirgil’in hayatı, eserleri ve görüşlerine dair ortaya koyduğu resim,² onun hakkında yapılan çalışmalar üzerinde hâkimiyetini sürdürmektedir.³ Bu makalenin amacı ise Osmanlı’dan Cumhuriyet’e geçişte Türkiye’deki felsefî faaliyetin önemli isimlerinden biri olan Mehmet Emin Erişirgil’in felsefe anlayışını Dârülfünûn’da görev yaptığı yıllara odaklanmak suretiyle ortaya koymaktır. Bunu yaparken sistematik bir çerçeve takip edilmeyecek, bunun yerine Erişirgil’in biyografisi esas alınmak suretiyle onun felsefî ilgi ve yönelimlerinin gelişim seyri tarihî olarak izlenmeye çalışılacak, ayrıca Erişirgil’in şahsında, sözkonusu dönemde nasıl bir felsefî ortam olduğu sorusunun cevabı aranacaktır. Dolayısıyla bu çalışmada, çok velûd bir yazar olan Erişirgil’in eğitim, siyaset, hukuk, ekonomi vb. alanlarda kaleme aldığı yazıları değerlendirme dışında tutulacak, bu tür konulara sadece biyografinin gereklilikleri çerçevesinde değinilecektir. Erişirgil’in ayrı bir çalışmayı hak eden Dârülfünûn sonrası hayatı ve eserleri hakkında ise makalenin sonunda ana hatlarıyla bilgi verilecektir. Erişirgil’in düşünce serüveninin kolaylıkla takip edilebilmesi için çalışmanın sonunda iki eke yer verilmiştir. Bunlardan ilki, Dârülfünûn ve Edebiyat Fakültesi tarafından yayınlanan talebe rehberlerinden (1919-1930) hareketle Erişirgil’in Dârülfünûn’da verdiği felsefe tarihi derslerinin muhteva ve program bilgilerini içeren bir tabloyu içermektedir. İkinci ek ise Erişirgil’in tüm kitap ve makalelerinin (gazete yazıları hâric), yayın tarihleri esas alınmak suretiyle hazırlanmış bir listesini ihtiva etmektedir.

Bu çalışmada Erişirgil’in biyografisini tespit ederken üç kaynak esas alındı. Bunlardan ilki ve en önemlisi, Cemaleddin Bildik tarafından Erişirgil’le yapılan ve *Akşam* gazetesinin 15, 16, 18, 20 ve 22 Nisan 1950 tarihli sayılarında yayınlanan röportajdır. Erişirgil bu konuşturma gençlik yılları, Mülkiye günleri, ilk memuriyeti, öğretmenlik tecrübesi ve Dârülfünûn’a geçişiyle ilgili önemli bilgiler vermektedir. İkinci kaynak, mezun olduğu ve 1935-1942 yılları arasında müdürlüğünü yaptığı Mülkiye Mektebi’nin Ali Çankaya tarafından kaleme alınan tarihidir. Çankaya, büyük oranda Erişirgil’le *Akşam* gazetesinde yapılan röportajı esas almakla birlikte ilave bazı bilgiler de sunmaktadır. Başvurduğumuz son kaynak ise Ülken’in, yuka-

² Hilmi Ziya Ülken, *Türkiye’de Çağdaş Düşünce Tarihi*, 6. bsk., İstanbul 1999, s. 375-376, 426-433.
³ Sözkonusu etkinin izleri, Erişirgil hakkında kaleme alınan şu makale ve kitap bölümlerinde rahatlıkla görülebilir: Rahmi Karakuş, *Felsefe Serüvenimiz*, İstanbul 1995, s. 241-259; Osman Kafadar, “Türk Eğitim Sisteminde Pragmatik Yönelişler ve Mehmet Emin Erişirgil”, *Türkiye I. Eğitim Felsefesi Kongresi Bildiriler-Müzakereler*, ed. Halil Rahman Açar, Van 1995, s. 175-183; Bülent Şen, “Mehmet Emin Erişirgil ve Türk Toplumunun Değişimi Üstüne Düşünceleri”, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyoloji Dergisi*, III/12 (2006), s. 133-150; Nuray Karaca, “Erişirgil, M. Emin”, *Felsefe Ansiklopedisi*, ed. Ahmet Cevizci, c. V (Ankara 2007), s. 638-642; Levent Bayraktar, “Mehmet Emin Erişirgil (1891-1965)”, *Türkiye’de Sosyoloji: İsimler-Eserler*, ed. M. Çağatay Özdemir, Ankara 2008, c. I, s. 527-553; a.mlf., “Dârülfünûn’da Bir Felsefe Hocası: Mehmet Emin Erişirgil”, *Felsefe Dünyası*, sy. 50 (2009/2), s. 64-80.

rıda adı geçen eseridir. Pek çok tarih hatası içerse de Erişirgil'in hayatına dair Ülken'in verdiği bilgiler, dönemin canlı bir tanığı tarafından kaleme alınmış olması sebebiyle ayrı bir önemi haizdir. Bu üç kaynak dışında, bu çalışmada, Erişirgil'in *Bir Fikir Adamının Romanı: Ziya Gökalp* (1951), *İslâmcı Bir Şairin Romanı: Mehmed Âkif* (1956) ve *Türkçülük Devri, Milliyetçilik Devri, İnsanlık Devri* (1958) adlı eserlerinde yer alan otobiyografik malumata da başvurularak hem dönemi hem de kendi hayatına dair yaptığı tespitlere yer verilecektir.

*

Aslén Niğdeli olan Erişirgil, Niğde'de Tahrirat kâtipliği, Rüşdiye Mektebi muallimliği ve Bolkar (eski adı Bulgar) Dağı'nda maden kâtipliği yaptıktan sonra İstanbul'a gelen ve uzun yıllar İstanbul'da Adliye Nezâreti İstintâk Dairesi kâtip ve mümeyyizliğinde bulunan Mustafa Dilaver Bey ile Niğde'nin tanınmış ailelerinden birinin kızı olan Nesibe Hanım'ın oğludur.⁴ 1891'de İstanbul'da Sultanahmet'te İshakpaşa Mahallesi'nde doğan Erişirgil, Beşiktaş Sıbyan Mektebi'nde ilk, Fatih Rüşdiyesi'nde orta, Hüseyin Cahit'in müdür olduğu Mercan İdadisi'nde lise öğrenimini birincilikle ve pekiyi (aliyyü'l-a'lâ) dereceyle tamamlamıştır. Erişirgil, Mülkiye Mektebi'nden 1911'de pekiyi dereceyle ve ikincilikle mezun olmuş,⁵ babasının Adliye Nezâreti'nden henüz emekli olmuş olması sebebiyle, ailesine maddî yönden yardımda bulunmak için Mülkiye son sınıftayken Ocak 1911'de Orman ve Maâdin Nezâreti Umûr-ı Baytariyye Müdürlüğü tarafından açılan imtihanı kazanarak 800 kuruş maaşla müsevvit olarak göreve başlamıştır.⁶ O tarihte Umûr-ı Baytariyye müdür muavini olan Mehmed Âkif [Ersoy]'la aynı odada ve onun emrinde çalışan Erişirgil, yaklaşık bir yıl süren bu görevi vesilesiyle Mehmed Âkif'i yakından tanımış, bu tanışıklık ilerleyen yıllarda da devam etmiştir.⁷

Mülkiye'den mezun oluşunun ardından Kasım 1911'de Ayân Meclisi Umûmî Kâtipliği tarafından zabıt kâtipliği için açılan imtihanı kazanan Erişirgil, Umûr-ı Baytariyye'deki görevini bırakarak 1500 kuruş maaşla Meclis-i Ayân zabıt kâtipliğine tayin edilmiştir. "En sıkıntılı zamanım ayân katipliğimdir" diyen Erişirgil, bunun sebebini şöyle açıklamaktadır:

⁴ "Emin Erişirgil'e ilk hürriyet aşkı nasıl aşılandı?", *Akşam*, 15 Nisan 1950, s. 5; Ali Çankaya, *Yeni Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler*, Ankara 1968-1969, c. II, s. 863. Erişirgil'in ifadelerinden, Dilaver Bey ile Nesibe Hanım'ın altı çocuğunun olduğu, ancak Mehmet Emin dışında diğer beş çocuğun çeşitli sebeplerle hayata veda ettiği anlaşılmaktadır; bkz. "Emin Erişirgil'e ilk hürriyet aşkı nasıl aşılandı?", s. 5; Emin Erişirgil, *İslâmcı Bir Şairin Romanı: Mehmed Âkif*, haz. Aykut Kazancıgil, Cem Alpar, Ankara 1986, s. 14. Erişirgil, ilk defa 1913'te babası ve annesiyle birlikte Niğde'ye gittiğini belirtmektedir; bkz. M. Emin Erişirgil, *Türkçülük Devri, Milliyetçilik Devri, İnsanlık Devri*, Ankara 1958, s. 8, dn. 1.

⁵ Erişirgil'in idadi ve Mülkiye günlerine dair hatıraları için bkz. "Emin Erişirgil'e ilk hürriyet aşkı nasıl aşılandı?", s. 5; "Hürriyetin ilânından sonra Mülkiye mektebinde anarşi", *Akşam*, 16 Nisan 1950, s. 3.

⁶ "31 Mart hadisesi nasıl başlamıştı?", *Akşam*, 18 Nisan 1950, s. 5; Erişirgil, *İslâmcı Bir Şairin Romanı*, s. 9, 14.

⁷ Erişirgil'in *İslâmcı Bir Şairin Romanı: Mehmed Âkif* adlı biyografik-otobiyografik eserinde bu tanışıklığın izlerini takip etmek mümkündür.

"Öyle ki, kalem arkadaşlarımla çoğu zengince bir aileye mensup olduklarından çok iyi ve çok sık giyiniyorlardı. Ben ise bir Anadolu ailesi içinde yetiştiğim için daha babayana idim; onlar gibi şık ve iyi giyinmiyordum. Sonra zabıt kâtipliği de hiç hoşuma gitmiyordu. Daima bir lise hocası olmak arzusu ve idealini içimde taşıyordum."⁸

Erişirgil, yaklaşık iki buçuk ay kadar süren zabıt kâtipliğinin ardından açılan imtihanı kazanarak İstanbul Sultanîsi malumât-ı medeniyye, hukûkiyye ve iktisadiye hocalığına getirilmiştir.⁹ Erişirgil'in ileriki yıllarda Dârülfünûn'da birlikte görev yapacağı ve hakkındaki menfi kanaatlerini çeşitli eserlerinde dile getireceği¹⁰ Babanzâde Ahmet Naim Bey'le (ö. 1934) ilk karşılaşması da bu tayin vesilesiyle olmuştur. O tarihte Orta Öğretim Umum Müdürü olan Naim Bey'le tanışmasını Erişirgil şöyle anlatmaktadır:

"Baytar Dairesi Kâtibi, Naim Beyin emsalsiz âlim olduğunu ilk defa Âkif'ten işittim. O sıralarda Mülkiye'den yeni çıkmış olan bu genç, eğer günün birinde bu Naim Beyi tanıyacaktıysa, ona hayran kalacağını sanırdı. O İstanbul Lisesinin (Sutanisinin) Malûmat-ı Medeniye, Hukukiye ve İktisadiye Muallimliği için açılan müsabaka imtihanında muvaffak olduğu zaman Naim Bey Orta Öğretim Umum Müdürü idi. İstanbul Maarif Müdürlüğüne yazılan tâyin tezkeresini almak üzere bu Daireye gittiği zaman Mümeyyiz Osman Bey, "Müdürü Umûmî Beye sizi götürmeliyim" diye onu aldı. Naim Beyin oturduğu küçük bir odaya girdiler. Mümeyyiz "İmtihanda muvaffak olan... efendi" diye tanıttınca Naim Bey'in kendisi-

⁸ "E. Erişirgil'in hayatının en zevkli zamanı", *Akşam*, 20 Nisan 1950, s. 5.

⁹ "E. Erişirgil'in hayatının en zevkli zamanı", s. 5; Erişirgil, *İslâmcı Bir Şairin Romanı*, s. 127. Erişirgil, aynı yerde, İstanbul Sultanîsi'ne hoca olarak tayin edildiğini Âkif'e söylediğinde, Âkif'in "Şimdi iyi bir meslek buldun oğlum" şeklinde cevap verdiğini nakletmektedir.

¹⁰ Erişirgil, Naim Bey'in dünya görüşünü paylaşmadığı gibi onun Dârülfünûn hocalarıyla olan ilişkisini ve idareciliği yaptığı dönemdeki tavrını, *Bir Fikir Adamının Romanı*'nda isim vermeden, *İslâmcı Bir Şairin Romanı*'nda ise ismini belirterek, kimi zaman alaycı ve küçümseyici bir üslupla aktarmaktadır; bkz. Erişirgil, *Bir Fikir Adamının Romanı*, s. 122-124; a.m.f., *İslâmcı Bir Şairin Romanı*, s. 217-223. Erişirgil, Naim Bey'in felsefeciliğini ve bu alandaki çalışmalarını da eleştirmektedir. Naim Bey'in Georges Fonsgrive-Lepsinasse'dan çevirdiği ve Erişirgil'in Dârülfünûn'a hoca olarak girdiği yıl yayınlanan *Mebâdi-i Felsefeden İlmü'n-Nefs* (İstanbul 1331/1915) hakkında şöyle demektedir: "İşe başladığı gün bu genç, masasının üzerinde Naim Beyin 'Mebâdi-i Felsefi'den İlm-ün-nefs' adındaki kitabını gördü. İç kapağında o zaman Fakülte Dekanı olan Mehmet Ali Ayni Beye tumturaklı bir dille yazılmış bir ithaf da okumuştur. Bu eser bir tercümedir: Fransızca'dan Fransız Liselerinin son sınıf talebeleri okusun, yahut bakalorya imtihanına hazırlansın diye hani bir sürü kitaplar var ya, onlardan birinin psikolojiye ait kısmının tercümesi... Naim Beyin bu tercüme için Telif ve Tercüme âzâhğından beri uğraştığını lise hocaları da, Darülfünûn mensupları da biliyordu. Bu eseri okuyanlar, kimbilir niçin, 'ne önemli eser' diye övüp duruyorlardı. O kitapta Fransızca kelimelerin karşılığı, her gün belki bin defa kullandığımız sözlerden aranmıyor da Arapça'dan yepyeni kelimeler ileriye sürülüyordu. (...) Bundan sonraki konuşmalarıyla bu genç, sakallı ve bıyıklı 'sünnet-i seniye' dairesinde kesilmiş olan Naim Beyi öğrenmişti. İçinden: 'kim ne dese desin, Naim Bey asla felsefe hocası değildir, feylesof olmaya ise hiç istidadı yoktur. Kâinatın umumî meseleleri hakkında 'acaba?' diye kendi kendine bir soru sormamış ve her şeyi Kur'an'da ve hadiste yazılı olan şekle göre düşünmeye alışmış bir adam nasıl felsefeden anlar?' diyordu"; bkz. Erişirgil, *İslâmcı Bir Şairin Romanı*, 217-219 (vurgular bana ait). Erişirgil, ilkeli ve idealist tavrına büyük saygı duyduğu Âkif'in İslâmcı bir dünya görüşüne sahip olması ve "softa" olarak tanınması konusunda "suçlu"nun da Naim Bey olduğunu düşünmektedir. Hatta Erişirgil, *İslâmcı Bir Şairin Romanı*'nda Naim Bey'e ayırdığı bölüme "Keşke Tanışmamış olsalardı" başlığını koyarak Naim Bey'in Âkif üzerindeki olumsuz (!) etkisine atıfta bulunmaktadır.

ne yaptığı iltifata baktı da, “acaba Âkif Bey beni bu zata vaktile söylemiş midiy?” diye kuruntuya bile kapılmıştı.”¹¹

İstanbul Sultanîsi’nde göreve başladığı aylarda, okulun kâtibi ve daha sonra Türkçe hocası olan Hüseyin Ragıp [Baydur]’la (ö. 1955) tanışan Erişirgil, onun vasıtasıyla Türk Ocağı’na üye olmuş ve ocağın bir sonraki kongresinde idare heyetine seçilmiştir.¹² Erişirgil’in yazı hayatının da bu yıllarda başladığı anlaşılmaktadır. İstanbul Sultanîsi’nde göreve başladığı yılın yaz aylarında Anadolu’yu daha iyi tanımak için amcasının mahkeme reisliği yaptığı Yozgat’a giden Erişirgil, dönüşte şehrin ve halkın durumu ile memurların halka yönelik yakışık-sız tavırlarına dair gözlemlerini Âkif’le paylaşmış ve Âkif’in isteği doğrultusunda kaleme aldığı bu gözlemleri, *Sebilürreşâd*’ın 33/215. sayısında “Anadolu Müslümanları” (s. 131-133) başlığıyla yayımlanmıştır.¹³

Ebu’l-Muhsin Kemal [Geylangil]’in İstanbul Sultanîsi’ndeki müdürlüğü sırasında ders programlarının ıslahı komisyonunda yer alan ve felsefe programını bizzat kaleme alan Erişirgil, programın hazırlanmasından bir yıl sonra felsefe ve psikoloji muallimliğine nakledilmiş ve böylece Türkiye’de liseler düzeyindeki ilk felsefe dersi hocası olmuştur.¹⁴ Öyle anlaşılıyor ki, bu yeni görev, Erişirgil’in felsefeyle daha yakından ilgilenmesine sebep olmuş ve felsefe, gittikçe onun temel ilgi sahasını teşkil eder hale gelmiştir. Fransız filozof Émile Boirac’tan (ö. 1917) çevirdiği ve 1330/1914’te yayınlanan *Felsefe yahud Hikmet-i Nazariyye: Birinci Kitap: İlm-i Ahvâl-i Ruh*’un tercümesine bu yıllarda başladığını tahmin etmek hiç de zor değildir. Kitabın kapağında mütercimnin adının altında yer alan “İstanbul ve Mercan sultanîleri felsefe ve Davudpaşa ve Kabataş sultanîleri edebiyat ve felsefe muallimi” ifadesi, Erişirgil’in 1912-1914 yılları arasında oldukça yoğun bir mesaisinin olduğunu göstermektedir.¹⁵ İlk ilmî çalışması olarak nitele-

¹¹ Erişirgil, *İslâmci Bir Şairin Romanı*, s. 217.

¹² M. Emin Erişirgil, *Bir Fikir Adamının Romanı: Ziya Gökalp*, İstanbul 1951, s. 104. Erişirgil’in Türk Ocağı’nın kuruluşu ve faaliyetlerine dair gözlemleri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Erişirgil, *Türkçülük Devri*, s. 67-71.

¹³ Erişirgil, sözkonusu yazısının *Sırât-ı Müstakim*’de yayımlandığını söylese de (*İslâmci Bir Şairin Romanı*, s. 128) tarih olarak bu mümkün değildir. 16 Şubat 1327/29 Şubat 1912’de son sayısı yayınlanan *Sırât-ı Müstakim*, yayın hayatına 24 Şubat 1327/8 Mart 1912’den itibaren *Sebilürreşâd* adıyla devam etmiştir. Erişirgil’in yazısı 4 Teşrin-i Evvel 1328 [1912]/7 Zilkade 1330 tarihli sayısında yayımlanmıştır. Yazar kısmında “İstanbul Sultanîsi muallimlerinden E..N” ibaresi yer almaktadır.

¹⁴ “E. Erişirgil’in hayatının en zevkli zamanı”, s. 5. Erişirgil aynı röportajda, İstanbul Sultanîsi’nde felsefe dersinin programını hazırlamasından bahsederken “İşte bu tarihten sonra son lise programına kadar bütün programların felsefe kısımları ya benim tarafımdan yazılmış yahut benim tarafımdan tashih olunmuştur”, demektedir.

¹⁵ Çankaya, *Yeni Mülkiye Tarihi*, s.864. Aynı yerde, Erişirgil’in Vefa Sultanîsi’nde de görev yaptığı belirtilmektedir. Erişirgil, bu yoğun mesainin sebebini şöyle açıklamaktadır: “Şükrü beyin Maarif Nazırı olmasından sonra bütün idadiler sultanî haline getirilmiş ve edebiyat ile felsefenin bir hoca tarafından okutulması esası konmuştur. Bu karar karşısında bir çok hocalar isyan ettiler. Çünkü edebiyat hocaları ömürlerinde felsefe okutmamışlardı. Nazır Şükrü bey beni İstanbul, Kabataş, Davutpaşa ve Vefa sultanîleri felsefe hocalığına da tayin etti. Şimdi bu tayindeki iki garabeti söylemeden geçemeyeceğim. Biri, kadro yapılırken Balıkesir sultanîsinde tayin edildiğim halde İstanbulda bırakılmaklığım, ikincisi de 45 saati dolduracak kadar verilen dersler için birbirinden uzak mekteplere muallim tayin edilmişim... Uzatmıyayım, İstanbulun muhtelif semtlerine dağılan

nebilecek olan bu çeviriye bir giriş yazmayan Erişirgil’in niçin bu kitabı tercih ettiği ve nasıl bir yöntem ve süreçte tercüme yapıldığı konusunda herhangi bir bilgiye sahip değiliz.¹⁶ Ancak bir röportajında o, bu çeviriye, “o sıralarda Darülfünunda neşredilen psikoloji formaları dışında yazılan ilk kitap” olarak nitelemektedir.¹⁷ Erişirgil’in bu çevirisinin dönemin entelektüelleri tarafından nasıl değerlendirildiğine dair elimizdeki tek bilgi, Mehmet Ali Aynî’nin (ö. 1945) çeviri hakkındaki eleştirileridir. Aynî, 1339/1923’te yayımladığı *İntikâd ve Mülâhazalar* adlı eserinde yer verdiği 19 Eylül [1]334/1918 tarihli “Felsefe Kitaplarımız” başlıklı yazısının sonunda Erişirgil’in sözkonusu çevirisini incelemekte ve mütercimnin eserin bazı yerlerini tercüme etmediğini, bazı yerlerin tercümesinin de hatalı olduğunu belirterek bu iddialarına örnekler vermektedir.¹⁸

1914’te sözkonusu okullardaki görevinden ayrılarak Evkaf Nâzırı Hayri Bey’in teklifi ile Evkâf Nezâreti Kalem-i Mahsus mümeyyizliğine getirilen Erişirgil, yaklaşık bir yıl bu görevde bulunmuş ve 1915’te Maarif Nâzırı Şükrü Bey’in teklifiyle terfi ederek yeni açılan Kadıköy Numune Mektebi müdürlüğüne nakledilmiştir. Bu görevi sırasında aynı okulun sultanî kısmını da kurarak müdürlüğünü yürüten Erişirgil,¹⁹ Birinci Dünya Savaşı’nın sürdüğü dönemde, İstanbul Sultanîsi’nden arkadaşı ve o tarihlerde Üsküdar İdadisi müdürü olan Hüseyin Ragıp [Baydur]’la birlikte Berlin/Almanya ve Bern/İsviçre’ye gitmiştir. Erişirgil’in ifadelerine göre Berlin’e gitmelerinin sebebi, Türkçe hocası olan Hüseyin Ragıp’ın küçük çocuklara Almancanın nasıl öğretildiğini yerinde görme arzusudur. Bern ziyaretinin ise resmî bir niteliğinin olduğu ve dönemin Maarif Nâzırı Şükrü Bey’in, İsviçre makamlarından Fransızca okutacak iki İsviçreli hoca talebine dair mektubunu iletmek üzere gerçekleştirildiği anlaşılmaktadır.²⁰

bu mekteplere gidip gelmekten adetâ bizar halde bulunuyordum”; bkz. “E. Erişirgil’in hayatının en zevkli zamanı”, s. 5.

¹⁶ Erişirgil, eser boyunca yalnız iki yerde dipnotla bazı açıklamalarda bulunmaktadır. Bunların ilkinde “métaphysique” kelimesinin, [Ahmed] Naim Beyefendi’nin önerdiği üzere *mâ ba’de’t-tabîyyât* şeklinde karşılanmasının, kelimenin Fransızcasına daha uygun olduğunu belirtmekte; İkincisinde de Boirac’ın kazâ ve kader inancının “adi/sıradan” bir inanç olduğu yönündeki iddiasına karşılık, İslâm’daki kazâ ve kader inancının hürriyeti engelleyici bir yönünün olmadığını ileri sürmektedir; bkz. Mehmed Emin, *Felsefe yahud Hikmet-i Nazariyye: Birinci Kitap: İlm-i Ahvâl-i Ruh*, İstanbul 1330 [1914], s. 8, 203-205.

¹⁷ “E. Erişirgil’in hayatının en zevkli zamanı”, s. 5. Erişirgil, aynı röportajda sözkonusu çeviri ile malumât-ı medeniyye dersi için hazırladığı notların (*Yeni Malumât-ı Medeniyye ve Kânûniyye*, İstanbul 1330 [1914]) basımı karşılığında kitapçı Parsih Efendi’den 45 lira aldığını belirtmektedir.

¹⁸ Mehmet Ali Aynî, *İntikâd ve Mülâhazalar: Dinî, Felsefî, Tasavvufî, Ahlâkî ve Edebî*, İstanbul 1339 [1923], s. 61-64. Aynî, Boirac’ın eserinin “on beş sene kadar evvel tercüme edil[diğini]” (s. 61) belirtse de yazının kaleme alındığı tarih dikkate alındığında bunun “beş sene” olması daha makuldür.

¹⁹ “E. Erişirgil’in hayatının en zevkli zamanı”, s. 5; Çankaya, *Yeni Mülkiye Tarihi*, s. 864; Erişirgil, *İslâmci Bir Şairin Romanı*, s. 235. Erişirgil, yıllar sonra Kadıköy Numune Mektebi’ne müdür oluşunu yorumlarken şöyle demektedir: “Yaşlı başlı bir sürü müdür veya müdür namzetleri, İstanbul’daki bir lisenin müdürlüğüne göz dikmiş beklerlerken, henüz yirmi üç yaşındaki bir gence böyle bir iş verdiniz mi, onun nefesine itimadî artar ama, aynı zamanda küstah da olur. Eski ürkek, mütevazî Baytar Dairesi Kâtibi, şimdi küstahça bir adam, her yaptığına, her düşündüğüne inanır bir mektep müdürü oluvermiştir”; bkz. Erişirgil, *İslâmci Bir Şairin Romanı*, s. 235.

²⁰ Erişirgil, *Türkçülük Devri*, s. 38, dn. 1, s. 110, dn. 1.

Erişirgil'in Dârülfünûn'a geçişini tüm kaynaklar Ziya Gökalp'in öncülüğünde Dârülfünûn'da yapılan yeniliklere bağlamakla birlikte²¹ Erişirgil'in tam olarak hangi tarihte ve hangi görevle Dârülfünûn'a geçtiği konusu belirsizdir.²² Erişirgil, bir eserinde kendisinden üçüncü şahıs olarak bahsetmek suretiyle Dârülfünûn'a tayinini şöyle anlatmaktadır:

"Alman profesörlerinin memlekete gelmelerinden bir yıl kadar sonra İstanbul yatılı liselerinden birinin müdürü olan yirmidört yaşında bir genç Edebiyat Fakültesi felsefe müderris muavinliğine (Doçentliğine) tayin edilmişti. Yeni Doçent, felsefe darülmesai (Enstitüsü) denilen süslü ve geniş odada yeri gösterildiği zaman hayret içinde kaldı. Bu oda ona ilim adamlarının çalışacakları bir yer olmaktan ziyade elçi kabulüne mahsus bir salon gibi geldi."²³

Erişirgil'in "Alman profesörlerin memlekete gel[ışı]"yle kastettiği, Birinci Dünya Savaşı'nda müttefik olan Osmanlı Devleti ile Almanya arasındaki ittifakın kültürel ve ilmi düzeyde de geliştirilmesi için Maarif Nâzırı Şükrü Bey ve Alman müşaviri Schmidt'in teşebbüsleri sonunda Meclis-i Vukela tarafından Dârülfünûn'a Alman profesörlerin getirilmesine yönelik alınan karardır. Tıp ve Hukuk fakülteleri dışında bırakılarak sadece Edebiyat ve Fen fakültelerini kapsayan bu kararın, savaşın ilk yılında, yani 1914'te hayata geçtiği ve Edebiyat Fakültesi'ne on

²¹ Erişirgil, Ziya Gökalp'in Dârülfünûn'la olan ilişkisini ve oradaki faaliyetlerini *Bir Fikir Adamının Romanı*'nda ayrıntılı bir şekilde ele almaktadır (s. 119-125). Hilmi Ziya da *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*'nde Gökalp'in Dârülfünûn'da yaptığı reformu şöyle anlatmaktadır (s. 313): "Gökalp 1913'te İstanbul'a gelince Emrullah Efendi'nin Dârülfünûn'da başladığı reformu Türkçülük ve moderncilik açısından tamamladı. Dârülfünûn'a yeni bir ideal soktu, sosyoloji ve metafizik kürsülerini kurdu. *Edebiyat Fakültesi Mecmuası* yeni akımın daha geniş bir yayın organı idi. İlim cephesinde Türkçülük ve çağdaş düşüncede çalışma arkadaşları, Necmeddin Sadak, Ahmet Emin (Yalman), Köprülüzade Fuat, İsmayıl Hakkı, felsefe tarihi muallimi Mehmet Emin, Kazım Şinasi ve M. Şemseddin idi. Birinci Dünya Savaşı sırasında Almanya'dan getirilen felsefe tarihi müderrisi Gunther Jacobi ve tecrübi psikoloji müderrisi Anschüst bu kadroyu tamamliyordu. Buna karşı Yusuf Akçura, Faik Reşit, M. Ali Ayni ve benzerleri Darülfünûn'dan uzaklaşmışlardır."

²² Hilmi Ziya Ülken, Erişirgil'in "1915'te Gökalp dârülfünûnunda yenilikler yaptığı sırada ahlâk muallimliğine getirildiğini, 1919'da Mehmet İzzet'le felsefe tarihi dersini değiştirdiğini" belirtmektedir (Ülken, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, s. 426). Ali Çankaya'ya göre Erişirgil, "1917'de Dârülfünûn İctimâiyât (Sosyoloji) ve Felsefe Müderris Muavinliğine (Doçentliğine) getirilmiştir (Çankaya, *Yeni Mülkiye Tarihi*, s. 864). Rahmi Karakuş ise tarih vermeden Erişirgil'in ahlâk muallimi unvanıyla üniversitede felsefe dersleri vermeye başladığını kaydetmektedir (Karakuş, *Felsefe Serüvenimiz*, s. 241). Bülent Şen, ahlâk muallimliğinden bahsetmeksizin "1915'te Darülfünûn'a içtimaiyat ve felsefe müderris muavini olarak atandığını" belirtirken (Şen, "Mehmet Emin Erişirgil ve Türk Toplumunun Değişimi Üstüne Düşünceleri", s. 134), Nuray Karaca, Erişirgil'in üniversitede felsefe dersleri vermeye ahlâk muallimi olarak başladığını ve 1917'de sosyoloji ve felsefe müderris muavini olduğunu yazmaktadır (Karaca, "Erişirgil, M. Emin", s. 638). Levent Bayraktar ise Ülken'in verdiği 1915 tarihini bir yıl geriye çekerek 1914 olarak aktarmakta ve o da Erişirgil'in önce ahlâk muallimi, ardından da "İctimaiyat ve Felsefe müderris muavini" olduğunu ifade etmektedir (Bayraktar, "Mehmet Emin Erişirgil (1891-1965)", s. 527).

²³ Erişirgil, *Bir Fikir Adamının Romanı*, s. 7. Erişirgil, Birinci Dünya Savaşı'nın tüm hızıyla sürdüğü bu tarihlerde Felsefe Şubesi'nde iki öğrencinin öğrenim gördüğünü, Edebiyat Fakültesi'ne devam eden öğrenci sayısının toplamının ise hocaların sayısının yaklaşık yarısına tekabül ettiğini belirtmekte ve bu durumu, yüksek tahsil yapabilecek çağda olan gençlerin silah altında olmasına bağlamaktadır; bkz. Erişirgil, *a.g.e.*, s. 7-8; "Erişirgil'e göre Ziya Gökalp'in en kuvvetli meziyeti", s. 5.

Alman ve bir Macar profesörün hoca olarak geldiği bilinmektedir.²⁴ Erişirgil, Dârülfünûn'a müderris muavini olarak tayin edilmesinin Alman profesörlerin gelişinden yaklaşık bir yıl sonra olduğunu ve o tarihte yirmi dört yaşında olduğunu belirttiğinden, Kadıköy Numune Mektebi müdürü iken 1915'te Dârülfünûn'a tayin edildiğini söylemek mümkündür. Erişirgil bu tayinin bizzat dönemin Maarif Nâzırı Şükrü Bey'in isteğiyle gerçekleştiğini bir röportajda ifade etmektedir.²⁵

Bu noktada çözümü bekleyen husus, Erişirgil'in Dârülfünûn'da hangi alanda ders verdiğidir. Ülken ve onu takip eden kaynakların ileri sürdüğü gibi, acaba Erişirgil, 1915'te Dârülfünûn'da ahlâk muallimi olarak göreve başlayıp 1917 veya 1919'dan itibaren içtimaiyyât ve felsefe müderris muavini olarak mı vazifesine devam etmiştir? Ülken'in ifadelerinden, Erişirgil'in 1915-1919 arasında Dârülfünûn'da ahlâk dersleri verdiği, 1919'da Mehmet İzzet'le derslerini değiştirerek bu tarihten itibaren felsefe tarihi dersleri verdiği anlaşılmaktadır. Fakat gerek Felsefe Şubesi'nin ders programları, gerekse Erişirgil'in yazılarında kullandığı imzalar bu iddiayı geçersiz kılmaktadır. 1918-1919 ders yılı ikinci dönemine ait *Talebe Rehberi*'nde Felsefe Bölümü'nün ders programında Târîh-i Felsefe dersinin Muallim Mehmet Emin [Erişirgil], Ahlâk dersinin ise Muallim [Halil] Nimetullah Öztürk tarafından verildiği kaydedilmektedir.²⁶ Ayrıca Erişirgil, bir röportajda, Dârülfünûn'a atandığında, Zeynep Hanım Konağı'nın ikinci katındaki büyük ve çok iyi döşenmiş Felsefe Tarihi Enstitüsü'ne ait odayı Mehmet Ali Ayni ile birlikte kullandıklarını, Sosyoloji Enstitüsü (İctimâiyât Darülmesai) olan yan odada ise Ziya Gökalp ile Necmeddin Sadak'ın oturduğunu söylemektedir²⁷ ki, bu bilgi en azından felsefeyle birlikte "İctimâiyât müderris muavini" olarak göreve başlamadığını göstermektedir.

Dârülfünûn'a intisabından sonra Erişirgil'in kaleme aldığı yazılardan en erken, 1 Mayıs 1333 [1917] tarihli "Locke'un Terbiye Hakkında Bazı Fikirleri" adlı *Muallim Mecmuası*'nda neşrolunan yazısının sonunda, isminin yanı sıra görevini de bildiren bir imzaya rastlamaktayız. Söz konusu imzada Erişirgil, kendisini "Dârülfünûn Târîh-i Felsefe Müderris Muavini" olarak takdim etmektedir. Bu tarihten sonraki yazıları incelendiğinde de Erişirgil'in hiçbir zaman "Dârülfünûn Ahlâk Müderris Muavini" şeklinde bir imza kullanmadığı görülmektedir. Fakat İctimâiyât Darülmesai tarafından yayınlanan *İctimâiyât Mecmuası*'nın 1917 yılında çıkan 3, 4 ve 6. sayılarındaki yazılarının "Ahlâk Ne Vakit İlim Olabilir?", "Hayatiyât ve Ahlâk" ve "Eflatun'dan Evvel Felsefe-i İctimâiyye" başlıklarını taşıyor olması, Erişirgil'in ahlâk ve içtimâiyât ile yakından ilgilendiğine dair bir işaret olsa da onun ahlâk müderris muavini olduğunu göstermediği gibi bu yazılardan sonuncusunu Erişirgil'in, "Dârülfünûn Târîh-i Felsefe Muallimi" şeklinde imzalaması, diğer ihtimali güçlendirmektedir.

²⁴ Erişirgil, *Bir Fikir Adamının Romanı*, s. 5-7; Osman Kafadar, *Türkiye'de Kültürel Dönüşümler ve Felsefe Eğitimi*, İstanbul 2000, s. 202; Ali İhsan Gencer, Ali Arslan, *İstanbul Dârülfünûnu Edebiyat Fakültesi Tarihçesi ve İlk Meclis Zabıtları*, İstanbul 2004, s. 26-27.

²⁵ "Erişirgil'e göre Ziya Gökalp'in en kuvvetli meziyeti", s. 5.

²⁶ Kafadar, *Felsefe Eğitimi*, s. 204.

²⁷ "Erişirgil'e göre Ziya Gökalp'in en kuvvetli meziyeti", s. 5.

Mehmet İzzet ile Erişirgil'in ders değiştirmesi meselesiyle Ülken, muhtemelen, çeşitli idarî ve resmî görevler sebebiyle Dârülfünûn'dan ayrılan Mehmet İzzet'in 24 Mart 1919'da felsefe tarihi hocası olarak Dârülfünûn'a dönüşünün hemen ardından ahlâk hocalığına tayin edilmesini kastetmektedir.²⁸ Ancak bu değişikliğin Mehmet İzzet'le Erişirgil arasında olduğunu teyit edecek bir bilgi bulunmamaktadır. Netice olarak, Erişirgil'in Dârülfünûn'da göreve başladığı tarihten itibaren felsefe tarihi dersleri verdiği rahatlıkla söylenebilir.

Erişirgil'in Dârülfünûn'a intisabından sonra kaleme aldığı ilk yazı, Bohor İsrail tarafından tercüme edilen ve 1331/1915'te yayınlanan Abbe Barbe'in *Târîh-i Felsefe* adlı eserine dair değerlendirme yazısıdır.²⁹ Erişirgil, "kütübhâne-i irfânı pek boş olan memleketimiz için bu gibi kitapların tercümesi elbette şâyân-ı ehemmiyyet ve teşekkür bir hizmet teşkil et[tiğini]" söylediği eserin tercümesini birkaç kavram tercihi dışında genel itibarıyla oldukça başarılı bulsa da, kitabın muhteva itibarıyla son derece zayıf olduğunu belirtmektedir. Ona göre "Rıza Tefvik Beyefendi kitaba yazdığı mukaddimenin bir iki noktasında eserin aslını 'gâyet âlimâne' olmak üzere tavsif etmemiş olsalar idi, kitabın takip ettiği usûl ve esas itibarıyla büyük bir kıymeti olmadığını söylemekte tereddüt etmeyecektik." Erişirgil'e göre bir felsefe tarihinde aranması gereken şu iki özellik ne yazık ki bu eserde bulunmamaktadır: (1) Her filozofa düşünce tarihinde yaptığı devrim ve kendisinden sonraki asırlarda yaptığı etki ile orantılı bir yer vermek. (2) Filozofların ekollerini, birbirinden kopuk bir şekilde değil, ortak ve uzlaştırılabilir yönlerinin bulunduğunu gösterecek şekilde ortaya koymak. Kitap sadece farklı asırlarda yaşamış filozoflar arasındaki düşünce irtibatını gösterme konusunda değil, bir filozofun kendi fikirleri arasındaki birlik ve bütünlüğü göstermede de başarısız olmuş, "hele son asrın efkâr-ı felsefiyesi kitapta hiç yer bulamamıştır."

Bohor İsrail'in tercümesi hakkında Erişirgil'in değerlendirmeleri, derginin bir sonraki sayısında Mehmet Ali Aynî tarafından eleştiriye tâbi tutulur.³⁰ "Dârülfünûn müderris muavinlerinden Mehmet Emin Bey'e" hitabıyla başlayan yazıda Aynî, Erişirgil'in kitabın aslının "âlimâne" olmadığı yönündeki tespitini tenkit ederek "Rıza Tefvik Bey gibi bu tercümeyle aslıyla tatbik etmeksizin beyân-ı mütâlaa ettiniz" demektedir. Aynî, kitabın aslının "âlimâne" olduğunu düşünse de ona göre "bu tercüme kitabın aslından bazı cihetlerde meâlen ve bazı yerlerinde aynen yapılmış olmakla beraber birçok yerlerde müellifin maksudından oldukça inhirâf edilmiş ve bazen büsbütün başka fikirler ve sakîm mütâlaalar yürütülmüştür." Makale boyunca kitaptaki tercüme hatalarına ve ıstılahların kullanımındaki yanlışlara çok sayıda

²⁸ Mehmet İzzet'in hayatı hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Sıtkı, "Mehmet İzzet Beyin Hayatı", *Dârülfünûn Edebiyat Fakültesi Mecmuası*, VII/5 (Şubat-Mart 1931), s. 35-37.

²⁹ Mehmet Emin, "Kitâbiyât Tahlilleri: Târîh-i Felsefe, müellifi Abbe Barbé, mütercimi Bohor İsrail, Matbaa-i Âmire 1331", *Dârülfünûn Edebiyat Fakültesi Mecmuası*, I/5 (Teşrin-i Sâni 1332 [1916]), s. 535-536.

³⁰ Mehmet Ali Aynî, "Kitâbiyât Tahlilleri", *Dârülfünûn Edebiyat Fakültesi Mecmuası*, I/6 (Kanûn-ı Sâni 1332 [1333 olmalı; 1917]), s. 608-620. Yazının sonunda 21 Mayıs [1]333 tarihi bulunsa da doğrusu 21 Mayıs [1]332 olmalıdır. Aynî'nin bu yazısı *İntikâd ve Mülâhazalar* adlı eserinde de yer almaktadır (s. 21-39).

örnek veren Aynî'ye göre bu durumun asıl sorumlusu kitabı bir ayda tercüme eden Bohor Efendi ile kitabı tashih etmekle uğraşmayan Rıza Tefvik'tir.

Erişirgil'in yazı hayatının 1917 yılından itibaren giderek yoğunlaştığı görülmektedir. Bu yazılardan ilki, kuruluşunda kendisinin de yer aldığı *Muallim Mecmuası*'nda çıkar.³¹ Erişirgil'in 15 Temmuz 1332 [1916]'da yayın hayatına başlayan *Muallim*'deki ilk yazısı "Locke'un Terbiye Hakkında Bazı Fikirleri" başlığını taşımaktadır.³² Erişirgil, Locke'un on yedinci yüzyılın sonlarında yaşamış büyük bir düşünür olmasına rağmen ele aldığı meselelere yönelik önerdiği çözüm önerilerinin on sekizinci yüzyıl filozoflarına ilham kaynağı olduğu kanaatinde. Bu yazısında Locke'un *Terbiye Hakkında Fikirler* [*Some Thoughts Concerning Education*] isimli eserini esas alacağını belirten Erişirgil, Locke'un bu eserinin "Spencer gibi bir terbiye nazariyesi yahut terbiye-i ilmî vücuda getirmeye matuf" olmadığına dikkat çekmektedir. Ona göre Locke, "terbiyeyi bir müessese-i ictimâiye olarak telakki etmiş ve bir İngiliz çocuğunun nasıl bir millî zevke (*gentrarn*) göre iyi bir aile ve vatan ferdi [olarak] yetiştirilebileceğini düşünmüştür." Yazı boyunca Erişirgil, Locke'un sözkonusu eserini takip ederek filozofun görüşlerini özetlemektedir.

Aynı yılın Haziran ayında bu defa Erişirgil, Dârülfünûn İctimâiyyât Dârülm-sâisi tarafından yayınlanan *İctimâiyyât Mecmuası*'nın üçüncü sayısında "Ahlâk Ne Vakit İlim Olabilir?" başlıklı yazısıyla karşımıza çıkmaktadır.³³ "En kadîm medenî milletlerde tabiat-ı maddiye hakkındaki nazariyyât yanında a'mâl-i ahlâkiyyeye ait efkârâ tesadûf olun[duğunu]" belirten Erişirgil, ahlâk meselesiyle ilgilenen nazari/teorik bir ahlâk disiplini olsa da bu nazari ahlâkın, ilmin sahip olması gereken nazari özelliklerini tam anlamıyla içermediğini ileri sürmektedir. Her şeyden önce nazari ahlâk birtakım kıymet hükümleri ortaya koymaya çalışmaktadır ki, Erişirgil'e göre hiçbir ilim dalı, konusunu birtakım kıymet hükümleri tesis etmek üzere inceleyemez; incelerse de artık nazari ve ilmî olma hüviyetini kaybeder. Erişirgil, ahlâkın nazari bir ilim olmadığını düşünse de toplumsal hayattaki ahlâkî durumların ilmî araştırmaya konu olması gerektiği kanaatinde: "Bunun için hâdisât-ı ahlâkiyye kendisinden tefrik[i] kâbil olmayan ictimâî şe'niyyetlerle birlikte tetkik edilmelidir ve bu sûretle bir ilm-i âdât teşekkül[nün] her sahada, bil-hassa felsefede mühim bir inkılâp vücuda getireceği şüphesizdir."

İctimâiyyât Mecmuası'nın bir sonraki sayısında Erişirgil, "Hayatiyyât ve Ahlâk" adlı yazısıyla ahlâkın bir ilim olup olmadığı meselesini tartışmaya devam etmekte ve tüm gerçekliği müsbet bilimle açıklamaya çalışan pozitivist ve katı determinist anlayışları eleştirmektedir.³⁴ Erişirgil'e göre ahlâkı bir ilim gibi mütâ-

³¹ Erişirgil, derginin çıkışını şöyle anlatmaktadır: "Bir gün Hüseyin Ragıp, Nafi Atuf ve bunların bir arkadaşı [yani Mehmet Emin] orada [Galata Postanesi'nde] birleştiler, "Muallim" adıyla bir mecmua çıkarmağa karar verdiler. Her üçü de ayda birer lira verecekti, Ragıp bir pansiyon arkadaşı olan bir muallimden de ayda bir lira alırım dedi"; bkz. Erişirgil, *Bir Fikir Adamının Romanı*, s. 135.

³² Mehmet Emin, "Locke'un Terbiye Hakkında Bazı Fikirleri", *Muallim Mecmuası*, I/10 (1 Mayıs 1333 [1917]), s. 305-309.

³³ Mehmet Emin, "Ahlâk Ne Vakit İlim Olabilir?", *İctimâiyyât Mecmuası*, I/3 (Haziran 1333 [1917]), s. 134-140.

³⁴ Mehmet Emin, "Hayatiyyât ve Ahlâk", *İctimâiyyât Mecmuası*, I/4 (Temmuz 1333 [1917]), s. 174-178.

laa etme arzusu hayli eski bir arzudur. Spinoza ahlâkı geometrik usullere dayan-
dırmak isterken, on sekizinci yüzyılda Didero, Holbach gibi düşünürler ahlâkın
dayanağını tabii ilimlerde aramışlardır. Erişirgil “zamanımız gibi müsbet ilimlere
karşı büyük bir meftuniyet hissedenden bir asırda ahlâkı ilme istinad ettirmek pek
cazib bir emeldir” diyerek Büchner ve Berthelot’u bu düşüncenin önde gelen
savunucuları olarak takdim etmektedir. Bu yaklaşımlar yanında Erişirgil’e göre
hayatiyât (yani biyoloji) felsefesini savunan düşünürler de son zamanlarda ahlâkı
kendilerine mal etmeye çalışmakta iseler de “ahlâkı hayatiyâtın bir fasl-ı mahsusu
gibi mütalaa eden bu müelliflerin nazariyelerinde de vahdet yoktur.” Bu çerçe-
vede Herbert Spencer ve Felix Le Dantec’in (ö. 1917) ahlâka dair görüşlerini ele
alan Erişirgil, ahlâkı hayatiyâta dayandırmanın mümkün olmadığını, hatta buna
çalışmanın da “gayr-i ilmî bir yol” olduğunu ileri sürmektedir. Zira ona göre “ah-
lâkı ilmî olarak tesis edebilmek için kanunlarını yine kendisinden istihraç etmek
lazımdır. Nasıl ulvî ve mâ fevka’t-tabî’î bir mevcuda istinad eden düsturlar ilme
müstenid ahlâk addedilmezse, esfel bir şe’niyyetle izah edilen ahlâk da ilimden
istihraç edilmiş addolunamaz.”

1917 yılının yaz ayları, Ziya Gökalp’in öncülüğünde yeni bir derginin, *Yeni
Mecmua*’nın çıkış hazırlıklarının da yapıldığı bir dönemdir. Bu hazırlıkların için-
de bizzat yer alan Erişirgil, derginin yayınlanış sürecini şu şekilde anlatmaktadır:

“Bu günlerden idi ki [Ziya Gökalp] Fakülte merdivenlerinden çıkarken bir doçente
[Mehmet Emin’e] rastlamıştı. ‘İyiki sizi gördüm, beraberce bizim odaya gidelim,
söyliyeceğim var’ dedi. Odaya gittiler. ‘Fakülte ve sosyoloji mecmuaları [*Dârülfünûn
Edebiyat Fakültesi Mecmuası* ve Nisan 1917’de yayına başlayan *İctimâiyyât Mecmu-
ası*’nı kastediyor olmalıdır] ilmî etüdler neşretmek içindir. Fakat herkes[in]
anlaşılabileceği bir usupla fikirlerimizi neşredek bir mecmuaya ihtiyaç vardır.
İstiyoruz ki bu mecmuaya yazı yazacaklar o mecmuanın sahibi olsunlar, beşer lira
vererek böyle bir mecmua çıkarmak arzusundayız ne dersiniz?’ Doçent fikri çok iyi
buldu, beş lira emrinizdedir dedi.”³⁵

Erişirgil’in *Yeni Mecmua*’daki ilk yazısı “Din, Felsefe, İlim” başlığını taşı-
maktadır.³⁶ “Memleketimizde bir felsefe cereyanı vücuda getirmeye çalışırken
hedefimiz, felsefenin birkaç asırdan beri Avrupa’da geçirdiği muhtelif cereyan ve
meslekleri aynen nakletmek değil, onun bugünkü hakikî istikametini bulmak
olmalıdır” tespitiyle yazısına başlayan Erişirgil, her ne kadar antik ve ortaçağlarda
din ile felsefe arasında mutlak anlamda bir ayrılık bulunsa da “zamanın felsefe-
si[nin], mübâyenet ve tezadı din ile felsefe arasında değil, bir zamanda ve bir
memleketteki herhangi dinî bir fikirle felsefî fikirler arasında gör[düğünü]” be-
lirtmektedir. Bu anlamda felsefe, dini tahripten ziyade onu tesis ve takviye eden
bir yapıya sahip olup, İslâm dünyasında gelişen kelâm disiplini dinin felsefesiz
yaşayamayacağını en güzel göstergesidir. Erişirgil’e göre “asrımızın felsefesinde

³⁵ Erişirgil, *Bir Fikir Adamının Romani*, s. 129-130. *Yeni Mecmua*’nın yayın serüveni ve muhtevası
hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Zehra Yamaç, *Basın Tarihinde Yeni Mecmua: Muhteva Analizi ve
Dizini*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi SBE, İstanbul 1991, s. x-xv.

³⁶ Mehmet Emin, “Din, Felsefe, İlim”, *Yeni Mecmua*, I/3 (26 Temmuz 1917), s. 42-45.

felsefenin dine karşı vazifesi, onun vücudunu icap eden sebebi izah, cemiyet için-
deki hizmet ve faydasını tayin ve tenvir eylemek”ten ibarettir. On dokuzuncu
yüzyılda ilimlerdeki süratli gelişimi de ele alan Erişirgil, ilimlerin böylesine hızlı
bir gelişim göstermesinin, ilimlerin dine sırtını çevirmelerine, felsefenin varlığını
da bazen inkâr edip bazen de onu birtakım faraziyelerle ilgilenmeyle sınırlı bir
alan olarak görmelerine yol açmıştır. Auguste Comte’un üç hal yasasına değinen
Erişirgil, Comte’un da metafiziğe düşmekten kurtulamadığını, çünkü “din, ilim ve
felsefe[nin] yekdiğerine müsteniden ve mütekâbilin tekâmül et[tiğini], böyle olma-
dığı zaman o memleketlerde müvâzenet vücuda geleme[diğini]” ileri sürmektedir.
Erişirgil’e göre “istikbalin felsefesi, ilme istinad eden, onu nazarı tecessüs sahasında
tamamladığı gibi hayatın ilim tarafından tesisine imkân olmayan yüksek gayesini
tayin eden nazariyelerden tereküb edecektir.” Bu tespiti rağmen Erişirgil, ilim ile
felsefenin karşılıklı konumlarının günümüz felsefesinin en önemli sorunu olmaya
devam ettiği düşüncesindedir. Bu noktada felsefeyi müsbet bir ilim haline getirme-
ye çalışan çabalara şiddetle karşı çıkan Erişirgil’e göre “bir ilmin mahdud bir
şe’niyyetten çıkardığı bir kanun ile bütün kainatı, hayatı izah edebilmesi kâbil de-
ğildir. Çünkü böyle bir izah mahiyeten ilmin hududunu aşması demek olacağı gibi,
bizi yanlış yola da sevk eder. Çünkü hayat ve kainat yalnız şey’î ve kısmî tetkikatla
değil, umumî ve hadsî idrak ile hallolunabilecek bir muammadır. Yalnız ilim bir
tarafıtan bunu kontrol edeceği gibi feylesof da hadsî keşf malzemesini ilimden alır.”
Erişirgil yazısının sonunda, “Hayatiyât ve Ahlâk” yazısından mülhem olarak ahlâkı
bir ilim şeklinde incelemeye çalışan “hayatiyâtçıları” eleştirmektedir.

1917 Eylülünde Erişirgil, *Muallim Mecmuası*’nın Tevfik Fikret özel sayısında
“Fikret ve Felsefe-i Ahlâkiyyesi” adlı bir yazıyla yerini alır.³⁷ Fikret’in büyük bir
sanatkâr olduğu kadar, bir “ahlâk müctehidi” olduğunu düşünen Erişirgil, şairin
hem eserleri hem de hayatıyla ahlâkı duruşunu bütün boyutlarıyla ortaya koyduğu-
nu belirtmektedir. Fikret’in şiirlerinden örneklerle desteklediği yazısında Erişirgil,
Fikret’in ahlâk anlayışı açısından en önemli kavramın “hürriyet” olduğunu ifade
etmektedir. Ona göre hürriyet, “her türlü tahakkümden vicdanın, benliğin azade
olmasıdır” ve bu anlamda o, Kant gibi hürriyet ve şahsiyeti en büyük gaye olarak
görmektedir: “Fikret’in lisanında hürriyet yani şahsiyet ile vatan ve insaniyet yek-
diğerine karışmıştır. Daha doğrusu hepi aynı mefkûre içine girmiştir. Vatanın
i’tilâsını şahsiyette, hürriyette görmüştür. Hür vatan, müte’âlî vatan demektir.”

Erişirgil aynı tarihte *İctimâiyyât Mecmuası*’nın son sayısında da bir yazı ya-
yınlar: “Eflatun’dan Evvel Felsefe-i İctimâiyye 1”.³⁸ Yazısına, ismini vermediği
bir Alman muharririnin “Tabiatın kör kuvvetlerini bir tarafa bırakınız, diğer bütün
terakki düsturlarının menşeiini eski Yunanlılarda bulabilirsiniz” sözüyle başlayan
Erişirgil, milattan önce beşinci yüzyılda Yunanistan’daki siyasî ve ekonomik
durumu ortaya koyarak toplumsal meseleler üzerinde düşünmenin gelişim seyrini
Protogoras’a kadarki dönem itibarıyla değerlendirmektedir. Yazının başlığındaki

³⁷ Mehmet Emin, “Fikret ve Felsefe-i Ahlâkiyyesi”, *Muallim Mecmuası*, I/14 (1 Eylül 1333 [1917]),
s. 473-479.

³⁸ Mehmet Emin, “Eflatun’dan Evvel Felsefe-i İctimâiyye-1”, *İctimâiyyât Mecmuası*, I/6 (Eylül 1333
[1917]), s. 250-256.

“-1” ibaresi, devamının olduğu izlenimi verse de *İctimâiyât Mecmuası*'nın bu sayıyla birlikte yayın hayatından çekilmesi, muhtemelen Erişirgil'in Sofistler ve Sokrat'ı inceleyeceği ikinci bir yazı kaleme almasına mani olmuştur.

1917 Sonbahar'ında *Muallim Mecmuası*'nda, okullarda müzik dersinin öneme ve kızların eğitimine dair iki yazısı³⁹ yayınlanan Erişirgil'in, 1918 Mart'ında aynı dergide çıkan “Sultanilerde Felsefe Tedrisatının Gayesi” başlıklı makalesi, liselerdeki felsefe eğitimi hakkındaki düşüncelerini öğrenmek için önemli bir kaynaktır.⁴⁰ Sultanilerdeki hocalık tecrübesini de yer yer aktardığı makalesinde Erişirgil, sultanî talebeleri için felsefe dersinin büyük bir ihtiyaç olduğunu ve hatta bu ihtiyacın diğer ülkelere kıyasla “bizim için” çok daha büyük olduğunu vurgulamaktadır. Ona göre “sultaninin son sınıfına gelen talebe âlem, hayat, din, vatan, hayır, vazife vb. yüksek mefhumâtı anlamak ihtiyacını duyuyorlar, ulûm-ı müsbete mantıkıyla tahlil etmeleri yönünden sukûtunu gördükleri akâid ve hislerin menşe' ve kıymetini bilmek istiyorlar. Bunların bu ihtiyâc-ı ilmîlerini tatmin için öyle bir terbiyevî ders lazımdır ki, bu sayede manevî ve yüksek mefhumâtın manasını anlasınlar ve ulûm-ı müsbete mantıkıyla birleşemeyeceklerini zannettikleri akâid ve hislerin kıymetini takdir edebilsinler.” Erişirgil, felsefeye duyulan ihtiyacı bir ölçüde dinî eğitim-öğretimdeki eksikliğe de bağlamaktadır:

“Eğer bizde dinî tedrisâtta sâlim bir usul ihtiyar edilmiş olsaydı ve ulûm-ı müsbete muallimleri icab ettiği vakit o ilmin yüksek felsefî kısmını basit bir sûrette anlatmayı vazifeleri cümlesinden addetseler ve bilhassa muhtelif ilimler arasındaki irtibatı ve usullerdeki vahdeti gösterebilselerdi talebe felsefe ihtiyacını bu derece şiddetle duymazdı.” (s. 716)

Erişirgil sultanilerdeki felsefe öğretiminde takip edilmesi gereken yaklaşıma dair tekliflerini üç maddede toplamaktadır: “(1) Ruhîyât tedrisatı fikir ve hislerin, seciye ve iradenin mevki-i mütekâbilini tayin etmeyi, yekdiğerine karşı olan tesirâtını göstermeyi, bilhassa talebeyi ahlâkî ve ictimâî mefhumâtın husûl ve inkişâfını anlayabilecek bir hale is'âd eylemeyi hedef ittihâz etmelidir. (2) Felsefe-i ilmiyye, ulûm-ı muhtelifenin usûlünü göstererek talebenin o vakte kadar öğrendikleri malumatı zihinlerde tevhid edebilmek kabiliyetini verebilecek ve onlara ilim zihniyeti husûle getirecek sûrette tedris edilmelidir. (3) Programın en ehemmiyetli mebhasi ahlâk kısmı addedilmelidir. Felsefe-i ahlâkiyye tedrisatından maksat, terbiye-i ahlâkiyye vermek değildir; talebe terbiye-i ahlâkiyyeyi dersten ziyade mektepteki hayatla iktisab eder. Felsefe-i ahlâkiyyenin gayesi, talebeyi ahlâkî mefkûrelerin mahiyet ve kıymeti üzerine düşündürmektir.”

Erişirgil, Ziya Gökalp'in öncülüğünde ağırlığı gittikçe artan sosyolojik yaklaşıma yönelik eleştirilerini 1918'de yayınlanan “İctimâiyât ve Kıymet Hükûm-

³⁹ Mehmet Emin, “Mûsikî ve Mekteplerimiz”, *Muallim Mecmuası*, II/15 (15 Teşrin-i Evvel 1333 [1917]), s. 539-543; a.mlf., “Kızlarımızın Terbiyesi”, *Muallim Mecmuası*, II/17 (15 Kânûn-i Evvel 1333 [1917]), s. 602-607.

⁴⁰ Mehmet Emin, “Sultanilerde Felsefe Tedrisatının Gayesi”, *Muallim Mecmuası*, II/20 (15 Mart 1334 [1918]), s. 712-717.

leri” başlıklı yazısında sürdürür.⁴¹ On sekizinci asırdan itibaren bazı düşünürler toplumsal hadiselerin objektif bir şekilde açıklanabileceğini ileri sürmüş olsalar da bu kanaatin Auguste Comte ve Durkheim ile revaç bulduğuna dikkat çeken Erişirgil bu konudaki şüphelerini şöyle sıralamaktadır:

“Evvla Durkheim mektebinin hâdisât-ı ictimâiyye hakkındaki telakkisi bir cihetli ve mahdud değil midir? Sâniyen bu sûretle ilmî denilen ictimâiyât tetkikâtı ahlâkî harekâtın gayesini tayin için kâfi midir? İctimâiyât doğrudan doğruya mesut bir cemiyetin evsâfını gösterebilir mi? Tabir-i âharla münhasıran hâdisât-ı ictimâiyyenin, müessesâtın tetkik ve tavsîfinden nihayet taksiminden çıkaracağımız netice bize mesut, sâlim bir cemiyetin ne demek olduğunu, hangi ictimâî tipin diğerine sûret-i kat'iyede müreccah bulunacağını, hatta müsbet ilim sahasında kalmak şartıyla âfide yaşayacak cemiyetin ne gibi evsâfı olacağını irâe eyleyebilir mi?” (s. 30-31)

Tek başına sosyolojik bir analizin pratik hayatımızın gayesini aydınlatmaya yetmeyeceğini belirten Erişirgil, sosyolojinin bulacağı kanunların toplumu anlamada bir rolü olsa da yeterli olamayacağını vurgulamaktadır. Çünkü toplumsal faaliyet bir gayenin belirlenmesini ve dolayısıyla o gaye etrafında birtakım değer yargılarının oluşturulmasını gerekli kılmaktadır: “Eğer ictimâî vakâyi'i sırf müessesese halinde şey'i [objektif] bir sûrette tetkik eder, avâmil-i rûhiyyeden sarf-ı nazar eyleseniz doğrudan doğruya böyle bir kıymet hükümü tesis edemezsiniz.” Erişirgil'e göre sosyoloji, bugün sahip olduğumuz toplumsal alışkanlıkların nasıl ortaya çıktığını tespit edebilirse de bu tespitten, sözkonusu alışkanlıklara dair değer yargıları üretmek mümkün değildir. Değer yargılarının üretilmesinde “bütün benliğinizin, bütün hissiyatınızın da âlem, cemiyet hakkındaki felsefenizin tesiri var[dır].”

Muallim Mecmuası'nın yirmi üçüncü sayısında yayınladığı “Din Edebiyatı” adlı, Âkif'i merkeze alarak, dinî hakikatlerin anlaşılması ve öğretilmesinde takip edilmesi gereken yöntemler üzerinde durduğu yazıdan⁴² sonra Erişirgil'in, dergi yazarlığına, 1921'de *Dergâh* mecmuası yayınlanmaya başlayana kadar, yani yaklaşık üç yıl ara verdiği anlaşılmaktadır. Bu süre zarfında Erişirgil'in sadece *Büyük Mecmua*'da bir yazısına rastlıyoruz: “Ahlâk Telakkisinde Asrîlik”.⁴³ 6 Mart 1919-25 Aralık 1919 tarihleri arasında on yedi sayı çıkan ve Sabiha Zekeriya ve M. Zekeriya [Sertel] çifti tarafından yayınlanan *Büyük Mecmua*'nın⁴⁴ ikinci sayısındaki bu yazısında Erişirgil, insanlığın asırlar içinde sahip olduğu bilgilerdeki değişikliklere dikkat çekerek özellikle ortaçağdan bu yana bu değişikliklerin daha

⁴¹ Mehmet Emin, “İctimâiyât ve Kıymet Hükümleri”, *Düşünce*, sy. 1 (15 Temmuz 1918) s. 30-34.

⁴² Mehmet Emin, “*Safaha*'ın Beşinci Kitabı Münasebetiyle: Din Edebiyatı”, *Muallim Mecmuası*, II/23 (15 Haziran 1918), s. 801-806.

⁴³ Mehmet Emin, “Ahlâk Telakkisinde Asrîlik”, *Büyük Mecmua*, sy. 2 (13 Mart [1]919), s. 19. Erişirgil'in *Büyük Mecmua*'da başka yazısı yayınlanmamasına rağmen, 18 Eylül 1919 tarihli on birinci sayısının iç kapağında derginin yenilenen ve genişletilen yazar kadrosu arasında Mehmet Emin Bey'in de adı ve fotoğrafı yer almaktadır.

⁴⁴ *Büyük Mecmua*'nın muhtevası hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Süleyman Uzkuç, *Büyük Mecmua-Tahlilî Fihrist-İnceleme-Metin*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi SBE, Konya 2005.

hızlı ve köklü bir nitelik arz ettiğini belirtmekte, ancak “medeniyet-i hâzıra[nın] sırf maddî ve ferdî sa‘yilerin neticesi” olmayıp “hukukî, ahlâkî, iktisadî meselelerdeki kanaatler asrileşmedikçe medenî bir cemiyet haline giremeyiz, medenî bir cemiyet haline girmedikçe ferdin sa‘yi yüksek ve garp memleketlerinde olduğu gibi semere vermez” demektedir. Erişirgil’e göre bu noktada özellikle incelenmesi gereken hususlardan birisi de Rönesans’tır. Zira “beşeriyet-i mütemeddinenin kanaatleri, mefkûreleri on beşinci, on altıncı asırda başlayan intibâh ile teessüs eylediği için o devirlerin felsefî fikirlerde vücuda getirdiği tahavvül ve inkılâbı takip eylemek bizim için çok faydalıdır.” Rönesans’la birlikte tabiata yönelik ilginin arttığını vurgulayan Erişirgil, on beşinci yüzyıl İtalyan filozofu Pompa-nacci’nin [Pietro Pomponazzi, ö. 1525] görüşlerini esas almak suretiyle ahlâkın menşinin din değil, insan ve toplumun tabiatı olduğunu ileri sürmektedir. Ona göre “bu hakikat-i müselleme karşı erbâb-ı dinin vazifesi fazâil-i diniyenin de haddizâtında ictimâî ve insanî hayatın icap ettiği ahlâkî[n] harekâtın ibaret olduğunu ispat eylemekle münhasır kalır.” Erişirgil, Âkif’in “Ne irfandır veren ahlâka ulviyyet ne vicdandır / Fazilet hissi insanlarda Allah korkusundandır / Yüreklerden çekilmiş farz edilsin hûnu Yezdân’ın / Ne irfanın kalır tesiri kat’iyyen ne vicdanın” şeklindeki mısralarını da eleştirerek Allah korkusunun, eğer vicdan ve irfan ile desteklenmezse, asrın anladığı manada fazileti vücuda getirmeye yetmeyeceğini iddia etmektedir. “Erbâb-ı din” dediği ulemanın, dinî nasları zâhirî olarak yorumlama çabalarını eleştiren Erişirgil, “evvel emirde ilmin müsbet olarak gösterdiği hakikatleri bilmek ve ahkâm-ı diniyyeyi muhtevî kelimâtı ona göre tefsir eylemek lazımdır” demekte ve yazısını şu soruyla bitirmektedir: “Hemen bütün âlim feylesoflar ahlâkın menbaini tabiat-ı insaniyye ve ictimâiyyede görür ve tekâmülünü kabul ederken İslamiyet’in buna mübâyin ahkâmı muhtevî olduğu iddia olunabilir mi?”

Birinci Dünya Savaşı’nın sona ererek Mondoros Mütarekesi’nin imzalandığı (30 Ekim 1918) tarihlerde Erişirgil’in vaktini büyük oranda Dârülfünûn’daki derslerine ve idarî görevlerine ayırdığı görülmektedir. Erişirgil, 1918’in Ocak ayında Mehmet Ali Aynî’nin yerine Dârülfünûn Edebiyat Fakültesi’ne felsefe ve estetik müderrisi olarak atanan Rıza Tevfik [Bölükbaşı]’nın (ö. 1949) bir süre doçentliğini yapmıştır.⁴⁵ Mütareke döneminde Edebiyat Fakültesi müdürü olan

⁴⁵ Rıza Tevfik’in Dârülfünûn’daki felsefe dersleri hakkında bir inceleme için bkz. Ali Utku, Erdoğan Erbay, “Feylesof Rıza Tevfik Bey: Dârülfünûn Kürsüsünden Felsefe Dersleri”, *Rıza Tevfik: Dârülfünûn Felsefe Ders Notları*, haz. Ali Utku, Erdoğan Erbay, Konya 2009, s. 7-27. Erişirgil, 1957’de yayınladığı *Neden Filozof Yok?* adlı eserinde hocası Rıza Tevfik’in felsefî birikiminden olumsuz ve kimi zaman alaycı bir üslupla bahsetmektedir: “Vakıa o devirde [Meşrutiyet devri] ‘filozof’ diye anılan Doktor Rıza Tevfik vardı. Rahmetli Doktora, genç yaşta iken, saçını büyüttüğü için arkadaşları filozof lakabını takmışlardı. O da ‘mademki arkadaşlarım bana bu adı veriyorlar, o halde felsefeye dair kitaplar okumalıyım’ diye düşünmüş olmalı ki ancak bundan sonra yabancı dilde felsefeye dair yazılmış kitapları okumaya merak sarmıştı. Fransızca ve [İ]ngilizce bildiği ve ana dilini güzel konuştuğu için okuduğu kitapları Türkçe olarak adeta tekrarlayabiliyordu. Bu yüzden ki Onu gerçekte filozof sananlar vardı.” “Bu satırları yazan adam, bir aralık İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesinde rahmetli Doktorun Doçenti olmuştur. Mütareke yıllarında bir gün O’na şunları demişti: ‘Beyefendi, siz çok kuvvetli şairsiniz, fakat çok kötü politikacısınız, hiç de filozof değilsiniz.’ O zaman Doktor, kızarak O’na şu cevabı vermiştir: ‘Elbette şair Rıza Tevfik’i herkes sever; çünkü şiirleri ile onları eğlendirir. Fakat politikacı ve filozof Rıza Tevfik’i kime sevmez; çünkü doğruyu söyler.’ Rahmetli Rıza Tevfik farkında değildi ki o lâflar sadece

Erişirgil’in bu görevde bulunduğu tarih aralığı konusunda kaynaklarda bir bilgi bulunmasa da bazı ipuçlarından hareketle bu tarihi tespit etmek mümkün gözükmektedir. Mehmet Ali Aynî, *Dârülfünûn Tarihi*’nde târih-i felsefe müderrisi Mehmet Emin Bey’in ahlâk müderrisi [Mehmet] İzzet Bey’in ardından Edebiyat Fakültesi müdürlüğünde bulunduğunu belirtmektedir.⁴⁶ Mehmet İzzet’in 30 Kânûn-ı Evvel 1918’de Edebiyat Fakültesi müdürlüğünden istifa ettiği dikkate alınır sa,⁴⁷ Erişirgil’in 1919’un ilk aylarında bu göreve başladığı ve aşağıda değinilecek olan son Osmanlı Meclis-i Mebusanı’na Niğde milletvekili olarak girişine kadar bu görevde kaldığı düşünülebilir.⁴⁸ 1918’de “târih-i felsefe müderrisliğine” terfi eden⁴⁹ Erişirgil’in Edebiyat Fakültesi müdürlüğü yaptığı dönem, aynı zamanda Mehmet İzzet’in Dârülfünûn’a hoca olarak geri döndüğü tarihe denk düşmektedir. 24 Mart 1919’da Dârülfünûn’da tekrar göreve başlayan Mehmet İzzet hakkında, ölümünün ardından kaleme aldığı yazıda Erişirgil şunları söylemektedir:

“Bundan on sene kadar evvel Darülfünûna muallim tayin edildi. İlk zamanları onun kıymetini ne talebesi, ne arkadaşları lâıkiyle takdir edemediler. Müstehzi görünen tavri bazan talebesini incitirdi. Halbuki o, sonra Hayat mecmuasında yazdığı gibi,

karşısındaki doçentin inançlarını kuvvetlendirmeye yarıyordu, başka bir şeye değil”; bkz. M. Emin Erişirgil, *Neden Filozof Yok?*, Ankara 1957, s. 8-9. Ayrıca bkz. Mehmet Emin, “Ziya Gökalp ve İlim”, *Milli Mecmuası*, sy. 24 (5 Teşrin-i Sâni 1340 [1924]), s. 380.

⁴⁶ Mehmet Ali Aynî, *Dârülfünûn Tarihi*, İstanbul 1927, s. 47. Dârülfünûn şubelerinin müdür ve reislerine dair bir liste için bkz. Emre Dölen, *Türkiye Üniversite Tarihi: Osmanlı Döneminde Darülfünûn (1863-1922)*, İstanbul 2009, c. I, s. 562. Erişirgil, o dönemde Dârülfünûn’da her fakültenin bir dekanı [reis] bir de müdürünün olduğunu, dekanın sadece profesörler meclisini idareden sorumlu olduğunu, fakülte müdürünün ise öğretim ve idareye dair tüm işlerle ilgilendiğini belirtmektedir. Erişirgil’in fakülte müdürü olduğu dönemde fakültenin dekanı Ali Ekrem [Bolayır] Bey’dir; bkz. Erişirgil, *İslâmî Bir Şairin Romanı*, s. 85-86. *Yeni Mülkiyeliler Tarihi*’nde Erişirgil’in Mütareke yıllarında Felsefe Şubesi müdürlüğü yaptığını yazan Ali Çankaya’nın (s. 864), Edebiyat Fakültesi müdürlüğü ile Felsefe Şubesi müdürlüğünü birbirine karıştırdığı anlaşılmaktadır. Erişirgil, bir röportajında, Edebiyat Fakültesi müdürlüğüne atanmasıyla ilgili Rıza Tevfik’le arasında geçen şu konuşmayı aktarmaktadır: “Bir sene evvel Mehmet Ali Aynî bey felsefe profesörlüğünden istifa etmiş, onun yerine felsefe tarihi profesörlüğüne Rıza Tevfik bey getirilmişti. Ben de Rıza Tevfik beyin muavini idim. O sıralarda Edebiyat Fakültesi müdürlüğü inhilâl etmişti. Bir gün Maarif Nezaretinden bir tezkere aldım. Bununla ben, Edebiyat Fakültesi müdürlüğüne tayin edilmiştim. Rıza Tevfik bey nasıl olsa fakülteye gelir, kendisine teşekkür ederim, diye düşünüyordum. Üç dört gün sonra Beyazıtta Rıza Tevfik beye rastladım, bana: “Bir genç varmış, çok iyi imiş, onu fakülte müdürü yaptık, mollalar memnun mu?” dedi. Muavini olduğum için beni tanımaması lazım gelirdi. Halbuki filozof bana ismim ile bile hitabetmemişti! Hayretler içinde: “Beyefendi! O genç bendenizim. Beni fakülte müdürü yaptınız!” cevabını verdim. Hiç şaşırmadan: “Ya... Öyle mi?... O genç siz misiniz?... Çok memnun oldum. Tebrik ederim sizi!” dedi”; bkz. “Erişirgile göre Ziya Gökalp’in en kuvvetli meziyeti”, s. 6.

⁴⁷ Sıtkı, “Mehmet İzzet Beyin Hayatı”, s. 35.

⁴⁸ Bu tarihlendirme konusundaki en büyük problem Erişirgil’in *Bir Fikir Adamının Romanı ve İslâmî Bir Şairin Romanı*’ndaki ifadeleridir. Her iki eserde de Erişirgil, Mütareke’nin hemen sonrasına dair bazı anıların anlatırken: “Mütarekeden bir hafta sonra idi (...)” (*Bir Fikir Adamının Romanı*, s. 181), “Mütarekenin ilk günlerinde (...)” (*İslâmî Bir Şairin Romanı*, s. 85) şeklinde kesine yakın ifadeler kullanarak, o dönemde Edebiyat Fakültesi müdürü olduğunu belirtmektedir. Bu aşamada Mehmet İzzet’in görev süresinin dolduğu tarihte Erişirgil’in göreve başlama tarihi arasındaki uyumsuzluğu çözmek için yeni kaynakların keşfini beklemek başka yapacak bir şey gözükmemektedir.

⁴⁹ Çankaya, *Yeni Mülkiye Tarihi*, s. 864.

Sokratça istihzayı talebesini ikaz etmek, onların düşüncelerindeki tavrı, hareketlerindeki yanlışlıkları açıkça göstermek için bir vasıta gibi kullanıyordu. İzzet Bey istihzayı bir parça da zekânın hakkı bulurdu. Darülfünuna ilk muallim olduğu sırada Edebiyat Fakültesi müdürü idim. Ondan incinen talebe bana şikâyet etmişlerdi. İlk görüştüğüm andan itibaren zekânının ve kültürünün genişliği karşısında derin bir hürmet duyduğum bu arkadaşı talebesinin bir gün çok seveceklerini biliyordum. Çok geçmedi. Darülfünunun en sevilen müderrisi oldu.”⁵⁰

Ali Rıza Paşa hükümetinin 7 Ekim 1919’da aldığı seçim kararı doğrultusunda yapılan seçimlerle oluşan ve 12 Ocak 1920-18 Mart 1920 tarihleri arasında faaliyet gösteren son Meclis-i Mebusan’da memleketi Niğde’nin milletvekili olarak görev yapan Erişirgil,⁵¹ Meclis’in İstanbul’un İtilaf Devletleri tarafından 15-16 Mart 1920’de işgal edilmesinin ardından kapanması üzerine tekrar Dârülfünûn’daki görevine dönmüştür.

Erişirgil’in Dârülfünûn’da felsefe tarihi dersleri verdiği için yukarıda bahsedilmiştir. Ancak bu derslerin içeriği üzerinde biraz daha ayrıntılı bir şekilde durmak, onun felsefi birikimini ve yönelimlerini anlamamıza yardımcı olacaktır. Hilmi Ziya Ülken, Erişirgil’in Dârülfünûn’daki dersleri ve felsefi eğilimleri hakkında şunları söylemektedir:

“Mehmet Emin’in derslerinde, Kant felsefesi ve Alman romantikleri mihveri teşkil ediyordu. Bu mesai onu Amerikan idealizmine ve pragmatizmine götürdü. Tedris hayatını terketmiş olmasına rağmen maarif sahasındaki faaliyetinde ve sonraki bazı neşriyatında bu ilk fikirlerin tesiri hâkimdir.”⁵²

Hilmi Ziya’nın bu tespitleri doğru olsa da (zira 1340/1924’te *Kant ve Felsefesi* adlı meşhur eserini kalem almış ve ilerleyen tarihlerde Fichte ve Nietzsche’ye dair makaleler yayınlamıştır) gerçeği tümüyle ifade ettiğini söylemek mümkün değildir. Zira Erişirgil’in Dârülfünûn’da verdiği derslerden üçüne ait Dârülfünûn neşriyatı arasında yayınlanan taş basma notlar bugün elimizdedir: 1336/1920 tarihli *Devr-i İntibâh Felsefesi ve Feylesofları ile Târîh-i Felsefe Notları: Kurûn-ı Cedide Felsefesinden Descartes ve Kartezyenler* ve 1337/1921 tarihli *Wilhelm Leibniz*.⁵³ Bu ders notlarından ikincisi, 1919-1920, üçüncüsü de 1920-1921 kış sômestrinde Erişirgil tarafından verilen derslere aittir.

⁵⁰ Mehmet Emin, “Zavallı İzzet Bey”, *Dârülfünûn Edebiyat Fakültesi Mecmuası*, VII/5 (Şubat-Mart 1931), s. 33.

⁵¹ Son Meclis-i Mebusan ve İlk TBMM’de görev yapan milletvekilleriyle ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Ahmet Demirel, *İlk Meclis’in Vekilleri: Milli Mücadele Döneminde Seçimler*, İstanbul 2010 (Erişirgil’e dair bilgiler için bkz. s. 208). Erişirgil, 1958’de kaleme aldığı bir eserinde milletvekilliğinden ve son Meclis-i Mebusan’dan şu şekilde bahsetmektedir: “Bu satırları yazan adam, o mecliste baba ve annesinin doğduğu memlekette mebus seçilmiştir. O devir mebuslarından nihayet sekiz onu müstesna, hemen hemen hepsi Atatürk’ü Lider tanıyorlar ve onun politikasını desteklemeyi millî vazife biliyorlardı”; bkz. Erişirgil, *Türkçülük Devri*, s. 72, dn. 1.

⁵² Hilmi Ziya Ülken, “Türkiyede İdealizm Temayülü”, *İnsan*, sy. 12 (8 Mayıs 1939), s. 930.

⁵³ Bu üç eserden son ikisi Erdoğan Erbay ve Ali Utku tarafından çeviri yazımıyla birlikte sadeleştirilerek yayımlanmıştır: Mehmet Emin Erişirgil, *Descartes ve Kartezyenler*, Konya 2006.

Devr-i İntibâh Felsefesi ve Feylesofları adlı ders notu Rönesans’ın genel özelliklerini ve tarihî arka planını ele alan bir giriş ile Pompanacci ve Machiavelli’nin düşüncelerini inceleyen iki bölümden oluşmaktadır.⁵⁴ Erişirgil, öncelikle Rönesans’ı ortaçağdan ayıran üç özelliğinin olduğunu belirtmektedir. Bunlardan birincisi, bu dönemde insanın fiil ve hareketlerini kendi ruhî özellikleriyle izah etmeye başlamasıdır. Ortaçağda kiliseye mensubiyet dışında ferden varlığından; siyaset, ahlâk, iyilik, kötülük vb. düşüncelerden bahsedilemezken ve ahlâk ile siyasetin kaynağının ilahî olduğu düşünülürken Rönesans’la birlikte bütün bu inançlar yıkılmıştır. Rönesans’ın ikinci özelliği âlem hakkında Aristoteles’in fizik düşüncesi ve Batlamyus astronomi ve geometrisinden hareketle Thomas Aquinas tarafından ortaya konan ve kilisenin desteğini kazanan telakkinin bilimsel keşifler yoluyla geçersiz kılınmasıdır. Üçüncü olarak bu dönemde ortaçağda hâkim olan ilim anlayışı ve bilgi kaynaklarına dair hâkim anlayış değişmiştir. Ortaçağda ilim adamları her olayın ardında tek bir gücün bulunduğunu varsayıyorken, Rönesans sonucunda tecrübenin ve tümevarımın (*istikrâ*) bilgi elde etmedeki işlevinin farkına varılmış ve skolastisizm, yerini müsbet ilimlere terk etmiştir:

“İşte intibâh devrinin ma’nâ-yı esâsîsi kurûn-ı kadîme felsefe ve sanatının tesiriyle ve tabiat tetkikatının verdiği ilhamla zekâ-yı beşer önüne konulan bu engelleri yıkmaktır. Fi’l-hakika Rönesans’ın büyük şahsiyetlerinin evsâf-ı hususiyeleri ne olursa olsun hepsinin birleştikleri umumî noktalar da vardır. O da tabiat üzerindeki tecrübelerle büyük itimat beslemek her şeye tabiatın hâkimiyetini pek nâfi’ görmek, hukuk-ı tabiiyye fikriyle hayat-ı ictimâiyede yeni bir devir açmaya çalışmaktır.”⁵⁵

Rönesans’ı hazırlaması noktasında ortaçağın hakkının yenmesine ve mutlak anlamda karanlık ve cehalet devri olarak nitelenmesine karşı çıkan Erişirgil şöyle demektedir:

“Zannediyorum ki şu ta’dâd ettiğim esbâb kurûn-ı vustânın bir zulmet ve cehâlet-i mutlaka devri olmadığını, bilakis, hatta kurûn-ı ulâ zihniyetine nazaran bir dereceye kadar terakkî ve tekâmül eseri mevcut bulunduğunu, nazarımızda ispata kifâyet eder. Fakat şimdi hatıra bir sual gelir: Kurûn-ı vustâ zihnen böyle bir tekâmülü ihzâr eylediği halde niçin müsbet ve müterakkî bir felsefe vücûda getiremedi? Niçin Rönesans’a kadar tabiat hakkındaki tetkikât pek iptidâî bir halde kaldı? Niçin kurûn-ı kadîme felsefe ve ilmîne o kadar ehemmiyetli bir şey ilave edilemedi? Bu sual-i mukaddere muhtasaran cevap vermeliyim ki daha ziyade kurûn-ı vustâ ile Rönesans arasındaki fark anlaşılabilir. Fi’l-hakika kurûn-ı vustâ bir cihetten müterakkî bir zihniyet vücûda getirmişti. Fakat eşaslı bir kusuru vardı ki ilim ve felsefenin ufak bir hatve atmasına sûret-i kat’iyyede mâni’ oluyordu. O kusur da ilim ve felsefenin sırf

⁵⁴ Elimizdeki nüshanın kapağı bulunmаса da 1918-1919 ders yılının ikinci dönemine dair *Talebe Rehberi*’nde Erişirgil’in târîh-i felsefe dersinde “Rönesans” konusunu işleyeceği belirtildiğinden, bu notun da muhtemelen o tarihe ait olduğu düşünülebilir. Diğer yandan eldeki nüshanın ders notunun tamamı olup olmadığı da çok belirgin değildir. Zira iç kapakta “Me’ hazırlar her bahsin nihayetinde gösterilecektir” şeklinde bir ifade bulunmasına rağmen eser boyunca kaynakları gösteren bu türden bir kısım yer almamaktadır.

⁵⁵ [Mehmet Emin, *Devr-i İntibâh Felsefesi ve Feylesofları*, İstanbul 1336/1920], s. 24-25.

dinî tahakküme âlet addedilmesi, ilmin sırf ilim için düşünülmemesidir. Bunun içindir ki, ilim ve felsefe pek mahdud kalmıştır.”⁵⁶

Ders notunun devamında Rönesans hareketinin İtalya’da ortaya çıkışının tarihi, ekonomik, siyasî ve toplumsal sebeplerini inceleyen Erişirgil, özellikle Haçlı Seferlerini ve İstanbul’un fethiyle İstanbul’dan İtalya’ya göç eden Bizanslı ilim adamları yoluyla İtalya’ya intikal eden antik felsefi eserleri, Rönesans’ın İtalya’da başlamasındaki başlıca etkenler arasında saymakta; İtalya’nın kendine has siyasî, ekonomik ve toplumsal şartlarının da Rönesans’ın ortaya çıkış ve yayılışındaki etkisini göz ardı etmemek gerektiğini vurgulamaktadır. Bu giriş kısmından sonra Erişirgil, “devr-i intibâhta insanın hissiyatını tetkik ederek ondan çok müstakil ve müsbet ahlâk, ruhiyât, siyaset çıkarmak isteyen feylesoflardan bahsedeceğim; bu sûretle hümanist denilen bu feylesofların nasıl sırf insanı serbestçe tetkik eylemeye başladıklarını izah eyleyeceğim” diyerek Pompanacci ve Machiavelli’nin görüşlerini ayrıntılı bir şekilde ele almaktadır.

Târîh-i Felsefe Notları: Kurûn-ı Cedîde Felsefesinden Descartes ve Kartezyenler adlı ders notu ise diğer iki ders notuna kıyasla en kapsamlı ve mütekâmil yapıda olmaktadır. Bu ders notu, İbrahim Edhem Mesut [Dirvana]’nın (ö. 1959) Descartes’tan yaptığı *Hüsn-i İdare-i Akl ve Ulûmda Taharrî-i Hakikate Dair Usûl Hakkında Nutuk* (1895) başlıklı açıklamalı tercümenin ardından Descartes ve Kartezyen felsefenin ülkemizde tanıtılması konusunda gerçekleştirilmiş ilk ciddi girişim ve ilk telif eseridir.⁵⁷ Hilmi Ziya’nın da, Erişirgil’in Descartes hakkında 1923 yılında yazdığı ve yayınlamakta olduğu kitabın yarım kaldığını belirtirken kastettiği, muhtemelen bu ders notunun Erişirgil tarafından kitaplaştırılmasıdır.⁵⁸ Ders notunun girişinde Erişirgil, Descartes’ın eserlerinin baskıları ve filozof üzerine kaleme alınmış belli başlı Fransızca kaynaklar hakkında bilgi vermektedir. Bu maledatın ardından Descartes’ın felsefe tarihindeki yerine değinen Erişirgil, Descartes’ın genellikle “felsefe-i cedîde müessisi” unvanıyla anıldığına dikkat çekmektedir. Erişirgil’e göre eski filozoflar düşüncelerimizin doğrudan doğruya varlığı kuşattığını, bu sebeple de düşüncelerimizi tahlil etmek sûretiyle varlığı gerçekliğine ulaşabileceğimizi ileri sürerken, “felsefe-i cedîde” ise düşünce aracılığıyla varlığı mümkün olduğu oranda izah etmeyi kendisine hedef edinmiştir ve bu anlayışı felsefenin gündemine taşıyan kişi de Descartes’tır: “Descartes’a göre bizzat tefekkür ve şuurdan mâ’adâ hâdisâtın hepsi mihânikiyet ile, düstür ve usûl-i ri’yâzî ile kâbil-i izahıdır.” Descartes’ın düalizmin sınırlarını daha belirgin bir şekilde çizdiğini ve bu şekilde tabii olgularla ruhî olguların aynı esasla açıklanamayacağını ortaya koyduğunu belirten Erişirgil, bu yaklaşımın on yedinci yüzyılda pek çok filozof üzerinde etkili olduğunu, hatta Descartes’ın hakikat araştırmasında akli ve akli apaçıklığı tek hareket noktası olarak kabul edişinin günümüze kadar etkisinin sürdüğünü ifade etmektedir. Bunun yanı sıra Descartes ve Kartezyenler tarafından ele alınan ruh-beden, irade-düşünce, bilim-metafizik arasındaki ilişki de asrımız

⁵⁶ [Mehmet Emin, *Devr-i İntibâh Felsefesi ve Feylesofları*], s. 16-17.

⁵⁷ Erdoğan Erbay, Ali Utku, “Sunuş”, *Erişirgil: Descartes ve Kartezyenler*, s. 8.

⁵⁸ Ülken, *Türkiye’de Çağdaş Düşünce Tarihi*, s. 427.

felsefesinin en mühim konuları olmayı sürdürmektedir.⁵⁹ Bu girişin ardından Erişirgil, Descartes’ın hayatını, felsefe ve yöntem anlayışını, Tanrı’nın varlığını ispat yöntemini, dış dünya, organik dünya ve psikolojik olguları açıklayış tarzını ve ahlâk düşüncesini incelemektedir. Ders notunun sonunda Descartes felsefesinin Avrupa’daki yansımalarını inceleyen Erişirgil, bu çerçevede Arnold Geulincx ve Nicolas Malebranche’ın görüşlerine ayrıntılı bir şekilde yer verdikten sonra şüpheli (*hisbânî*) kartezyenler başlığı altında da Joseph Glanvill’in Descartes felsefesini yorumlayışına kısaca değinmektedir.

Erişirgil’in ders notları içinde hacim olarak en küçüğü, *Wilhelm Leibniz* başlıklı altı sayfalık ders notudur. Leibniz’in felsefe tarihindeki yerini ortaya koyan bir giriş dışında “Hayatı ve Tekâmül-i Fikrîsi” başlıklı bir bölüm içeren notta Erişirgil, Leibniz’i, on yedinci yüzyılın üç büyük filozofu olan Descartes, Hobbes ve Spinoza’nın karşısına koymakta ve onlardan farklı bir felsefi sistem ortaya koyduğunu vurgulamaktadır. Buna göre Descartes ve takipçileri maddî tabiatı basit bir makine halinde tasarlayıp maddî hareketler ve hadiselerde gaye değerlendirmesine yer vermezken, Leibniz bu tür bir yaklaşımın tabiatı görülen intibak ve ahenkten estetik ve dinî bir değerlendirme ve düşünce çıkarmaya imkân bırakmadığını fark etmiştir. Leibniz, felsefesinde bir taraftan hadiseler arasındaki mekanik ilişkileri bertaraf etmemeyi, diğer taraftan da tabiatdaki ahenk ve gayeyi izah etmeyi kendisine hedef olarak belirlemiştir.⁶⁰

Erişirgil’in 1921-1926 yılları arasında tekrar dergi yazarlığına döndüğü ve bu çerçevede *Dergâh* ve *Milli Mecmua* başta olmak üzere, *Dârülfünûn Edebiyat Fakültesi Mecmuası*, *Dârülfünûn İlahiyat Fakültesi Mecmuası*, *Anadolu Mecmuası*, *Mihrap*, *İctihad*, *Düşünce*, *İlk Terbiye ve Tedrisat Mecmuası* gibi dergilerde felsefi yazılar yanında ülkedeki fikir hayatı ve eğitim sorunlarına dair makaleler kaleme aldığı görülmektedir. Bu dergiler içinde özellikle *Dergâh*, yayın amacı ve kadrosu itibarıyla dikkat çekmektedir. Hilmi Ziya’nın aşağıdaki tespitleri, derginin felsefi arka planını anlamak açısından oldukça kıymetlidir:

“Bergsonizm sistemli olarak ve 1905’ten 1918’e kadar kuvvetle hüküm sürmüş olan, pozitivizm ve mekanik evrimcilik akımına tepki halinde ilk defa bir genç profesör ve yazar zümresi tarafından savunulmaya başlandı. Bu zümre *Dergâh* dergisini çıkardı (1921). Burada birbirinden pek az farklı İsmail Hakkı, Mustafa Şekip, Mehmet Emin’in rolleri vardır. Bu yeni çevre yalnız Bergson’u ileri sürmüyor. Gökalp’in sosyolojik felsefesine tepki halinde E. Boutroux, W. James ve Bergson’a, yani evrimcilik ve zihinciliğin karşısındaki *anti-intellectualisme*’e dayanıyordu. Her üç feylesofun ortak vasfı, zihinciliğe olduğu kadar mekanizme karşı ve plüralist oluşları idi. Genç Türk düşünürleri de bu yeni akım önünde her noktadan birleşik değildiler. Ortak cepheleleri yalnız pozitivizme karşı vaziyet almalarında idi. Her üçü de Türk pozitivizmine hücumda birleşiyorlardı. Fakat bu *anti-intellectualiste* harekette ilerledikçe yönleri ayrılmaya başlıyordu. Emile Boutroux o yılların en belirli ve tesirli düşünürü sayılıyordu, fakat ondan başlayarak yirminci yüzyıl düşüncesinin iki istikameti gençleri de ikiye bölmekte idi. Bunlarda biri yalnız Nietzsche üzerinde yetmez derecede

⁵⁹ Erişirgil, *Descartes ve Kartezyenler*, s. 10-11.

⁶⁰ Erişirgil, “Wilhelm Leibniz”, *Descartes ve Kartezyenler* içinde, s. 147-148.

durarak pragmatizmde kalıyor, ikincisi onu aşarak Bergson metafiziğine girmeye çalışıyordu. Bu ayrılıklara rağmen *Dergâh* umumi hatlarında az çok birlik manzarası gösteriyordu. Bu birliği meydana getiren iki neden vardı. Birincisi Gökalp'e karşı oluş, ikincisi Kurtuluş Savaşı cephesinde birleşmek. Bu hareketin hâkim görüşü şu idi: Batı istilası karşısındaki direnmemiz büyük bir ölüm-dirim anında ve bunun uyandırdığı son derece şiddetli bir hayat gerginliğinden ileri gelmektedir. Başarımızın sırrı rakam, ölçü ve müspet ilim değildir. Bunların yalnızca vasıta değeri vardır. Başarımızın sırrı canlıların hayat mücadelesindeki hâkim güçleri olan içgüdülerden, "hayat hamlesi" (élan vital) nden gelmektedir. Bu ana fikir etrafında toplanan genç nesil Kurtuluş Savaşı'nın zaferini niceliğe karşı niteliğin, mekanizme karşı yaratıcı ruhunun zaferi sayıyorlardı. (...) Yeni akım bundan dolayı Batı felsefesi ile halk ruhunu ve halk sivilliğini birleştiriyordu. Bu hususta Rıza Tevfik'in bütün bu genç nesle kendilerini inkâr etmiş olmasına rağmen- önderlik ettiğini hatırlamak gerekir."⁶¹

Mustafa Şekip [Tunç] ve İsmayıl Hakkı [Baltacıoğlu] ile birlikte derginin felsefi yazılarını kaleme alan Erişirgil'in *Dergâh*'ta toplam dokuz yazısı yayımlanır. Bu yazılardan ilk dördü, kendi içinde bir bütünlüğe sahiptir ve bir anlamda *Dergâh*'ın felsefi tavrını ortaya koyarak bu tavra yöneltilen eleştirileri cevaplamaktadır. "Hasbihal" başlıklı ilk yazısına Erişirgil,⁶² *Dergâh* çevresinde gelişen yeni felsefi yaklaşıma yöneltilen eleştirileri aktararak başlamaktadır: "Arkadaşlarımızdan biri şikâyet ediyordu: Niçin mistik oluyoruz, niçin havâssımızın verdiği, aklımızın terkip eylediği malumat hâricinde, bir kelime ile ulûm-ı müsbete mâverâsında istinadgâh arıyoruz? Bu yavaş yavaş daldığımız ucu bulunmaz yol, aradığımız nur yerine bizi zulmete götürmez mi?" Erişirgil'e göre her şeyden önce mistik denilip geçilen bu cereyan çok doğru ve çok hakikî esaslara dayanmaktadır ve bilim alanındaki mevcut gelişmeler ve felsefî görüşler de daha ziyade bizi böyle bir cereyanı kabule yaklaştırmaktadır. Bu esaslardan biri ve en önemlisi şudur: "Maddenin hayat ve ruha hâkim olmadığı ve binâenaleyh onun tesir ve aks-i tesirinden vücuda gelen ulûm mantığının yani mekaniğinin hayat ve ruhun mahiyetini tamamen gösteremeyeceği hakkındaki iddiadır." Bu iddianın esasını ise şu görüş oluşturmaktadır: "Madde ruha hâkim değildir, daha vâzih bir tabir ile şuûrî her fiil ve tekâmül muhakkak bedende bir tağayyûra muhtaç olmaz. Eğer bu müdde'âyı kabul eylerseniz din, sanat, ahlâk hakkındaki fikirleriniz de başka bir istikamet alır." Erişirgil'e göre "tecârüb-i hâriciyyemiz yani ilimden müstahrec

⁶¹ Ülken, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, s. 375-376. 15 Nisan 1337/1921-5 Kânûn-ı Sâni 1339/1923 tarihleri arasında, işgal altındaki İstanbul'da yayınlanan ve toplam kırk iki sayı çıkan *Dergâh*, dönemin önde gelen fikir, sanat ve edebiyat dergileri arasındadır. Yahya Kemal'in başyazar olduğu derginin, en önemli özelliği, Hilmi Ziya'nın da işaret ettiği üzere Bergsonculuk'tur. *Dergâh* yazarlarının hemen hepsi ruh ve hayatın maddeye karşı önceliği, dönüştürücü kuvveti ve üstünlüğü konusunda hemfikirdir. Bu anlamda dergi, bir yandan Abdullah Cevdet ve Baha Tevfik tarafından savunulan materyalizme, bir yandan Beşir Fuat ve arkadaşlarının naturalist ve pozitivist anlayışına, bir yandan da Ziya Gökalp'in benimsediği sosyolojist tavra bir tepki özelliği taşımaktadır. *Dergâh* hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Sefa Yüce, "Dergâh Mecmuası", *Türk Yurdu*, sy. 213 (2005), s. 122-124; Abdullah Uçman, "Dergiler Arasında: Dergâh, Hayat, Ma'lûmât ve Bilgi Mecmuaları", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi (TALİD)*, sy. 7 (2006), s. 519-521; Levent Bayraktar, "Cumhuriyet Dönemi Düşünce Hayatımızda *Dergâh* Mecmuası ya da Bergsonculuğun Yerli Yorumlanışı", *İstanbul Yahya Kemal Enstitüsü Mecmuası*, sy. 5 (2008), s. 613-619.

⁶² Mehmet Emin, "Hasbihal", *Dergâh*, IV/4 (1 Haziran [1]337 [1921]), s. 53-54.

netâici en iyi tefsir eyleyebilecek, aynı zamanda hayat için lazım olan imanımızı ihlal eylemeyecek sûrette dimağ ve şuûr münasebetini izah eylemek pekâlâ mümkündür. Eğer bir nev'-i hads (intuition) tarikiyle yani hayat-ı rûhiyyeyi içeriden yaşamak sûretiyle sezeceğimiz hakâyıkı fizyoloji ve ruhiyât tecrübelerinin, bilhassa ruhî hastalıklar hakkındaki tetkikât-ı müsbetenin verdiği netâyic ile te'lîf ederek ruh ve madde münasebeti hakkında en muhtemel, bunun için de en faydalı netâyic elde edebiliriz."

"Ulûm ve Şuur"⁶³ adlı yazıda Erişirgil, ülkemizde felsefî meselelere dair tartışma ortamının bulunmadığından şikâyet ederek, felsefî bir görüşün ya "tarafçılık" anlamında savunulduğunu ya da "bu fikirler üzerine düşünmeye, tetkik ve ta'mike lüzum görmeksizin işkenbe-i kübrâ ilmi deyip geçil[diğini]" belirtmektedir. Gerek Baha Tevfik'in materyalizminin gerekse Ziya Gökalp'in ictimâiyât görüşünün aynı kaderi paylaştığını vurgulayan Erişirgil, *Dergâh*'ın ortaya koyduğu felsefî tavrın da üzerinde hiç düşünülmeden bayağı itirazlara muhatap kaldığını düşünmektedir. Bu itirazların en yaygını şöyledir: "Bu cereyan-ı felsefî ulûm-ı müsbetenin netâyicini inkara doğru bizi götürmüş." Böyle bir itirazın kaynağında, bilim anlayışındaki farklılık ve yanlışlıklar yatmaktadır: "Hiç tecrübe ile alakası olmayan fikirleri ulûmun neticesi zannediyorlar." Tecrübe ve tecrübeye dayalı olarak olayları ve olguları ölçebilmek modern bilimin en önemli esası olsa da bu esasın her türlü olay ve olguya tatbik edilemediği de bir gerçektir. Erişirgil, yazısını şöyle bitirmektedir:

"Görüyorsunuz ki, şuuru cümle-i asabiyye, tabir-i âharla maddeye merbût addetmenin sebebi tecrübe değil, sadece bir nev'-i hâdisâtın mahiyetini de hareket, yani madd[î] vâkı'âta benzetmekten ve aynı usûlü tatbik etmekten tevellüd eylemiştir. Şimdi böyle sırf cebri bir kıyas ile hareket edileceği yerde vâkı'ât-ı ruhiye olduğu gibi bir zemin-i tecrübe ve hads addedilir ve çıkarılacak netâyic ile harekete, maddeye ait ilimlerin bulunduğu münâsebât-ı kemmiyye te'lîf olunacak olursa daha tecrübî, daha hakikî a'mâl ve gâye-i beşer için çok feyyâz bir yolda yürünmüş olmaz mı? Böyle bir iddianın ulûm-ı müsbeteye muğâyir ne ciheti vardır." (s. 71)

Bu yazı serisinin "Ne Çıkar?"⁶⁴ başlıklı üçüncü yazısında ise Erişirgil, ruhî hâdiselerin yalnızca beynin işlevlerine indirgenemeyeceğini, böyle olması durumunda ne tür sonuçlar doğabileceğini açıklamaktadır. Erişirgil'e göre "eğer hayât-ı ruhiye dimağın harekâtına tamamen kâbil-i ircâ' ise, ondan fazla hiçbir şeyi ihtiva eylemiyorsa o halde bütün kâinât bi-lâ istisna maddenin kanunlarına tâbi' olacaktır." Naturalizm insanı cansız bir varlık haline getirerek hayvan ve bitkiler seviyesine indirirken, Erişirgil kendi benimsediği teorinin hayata ve insanlığın ürünlerine başka türlü bir kıymet verdiğini ileri sürmektedir. "Anlaşılmaz ki... Anlayamazsınız ki"⁶⁵ adını taşıyan dördüncü yazıda da Erişirgil, dolaylı bir şekilde *Dergâh* çevresinin benimsediği felsefî yaklaşıma yöneltilen "anlaşılmazlık" eleştirisini ele

⁶³ Mehmet Emin, "Ulûm-Şuur", *Dergâh*, I/5 (20 Haziran [1]337 [1921]), s. 70-71.

⁶⁴ Mehmet Emin, "Ne Çıkar?", *Dergâh*, II/13 (20 Teşrin-i Evvel [1]337 [1921]), s. 4.

⁶⁵ Mehmet Emin, "Anlaşılmaz ki... Anlayamazsınız ki", II/14 (5 Teşrin-i Sâni [1]337 [1921]), s. 23.

arak cevaplamaya çalışmaktadır. Dantec'in Bergson ve James'in eserlerini okumaya çalışıp onlardan bir şey anlamadığını belirtmesini örnek gösteren Erişirgil, Dantec'in "i'tikâdât ve ihtisâsâtın el-hâsıl insana, şuurâ taalluk eden her şeyin riyazî ve fizik usûlüyle tetkik edilebileceğine inanmış, ulûm-ı müsbetenin mevzuu dâhiline girmiş her his ve akidenin inkârı icap edeceğine iman etmiş" birisi olarak zaten bu filozofların eserlerini anlamasının imkânsız olduğunu ifade etmektedir. Bunun yanı sıra bazı kimselerin de herhangi bir felsefî problem gündeme geldiğinde onun anlaşılabilir olduğunu ileri sürerek tartışma ortamının gelişimine engel olduklarına işaret eden Erişirgil'e göre bu tür kimseler "elbette mesâil-i felsefiyye ile iştigal edenlere karşı 'bu mevzu böyle değil' diyemezler. Çünkü böyle iddiada bulunmak için 'şöyledir' diye vâzih ve kat'î bir hükmü de ilave eylemek icap eyleyecek, o vakit hakikî bir münakaşa-i felsefiyye halini alacak. Halbuki bunu yapmaya zihinleri müsait değil. Onun için işi kestirmek ve bazı safdilleri aldatmak lazım. Bunun da en kısa yolu 'anlayamazsınız' deyip geçmektir."

Derginin on yedinci sayısında Mustafa Şekip [Tunç] tarafından Bergson'un *Le Rire* adlı eseri esas alınmak sûretiyle kaleme alınan *Gülmek Nedir ve Kime Gülüyoruz?* adlı çalışmayı tanıtan Erişirgil'in,⁶⁶ sonraki iki sayıda ise Emile Boutroux'nun ölümü münasebetiyle filozofun hayatını ve görüşlerini ana hatlarıyla ele alan bir yazısı yayımlanmıştır.⁶⁷ Erişirgil, Boutroux'yu "maddeyi ve hayatı, şuur hep bir cinsten aynı kanuna tâbi' ve aynı usûlle kâbil-i izah gören materyalist ve pozitivist feylesoflara mu'âkis cereyan-ı felsefinin en yüksek hâdimlerinden, bu itibarla felsefe ve ilim için yeni bir ufuk açmaya uğraşan büyük zekâlardan biri" olarak tanıtmaktadır. Ona göre Boutroux, hayatın mahiyetinde bilimsel kanunların ifade ettiğinin ötesinde bir yön bulunduğunu açık bir şekilde göstermekte; bu açıdan o, bilimin, hakikati tam anlamıyla kuşatamadığını ve "hayat-ı rûhiye ve ictimâiyemizin de kavânin-i ilmiyye içine sokulamayacağını" ortaya koymaktadır.

1921-1922 ders yılında Dârülfünûn'daki derslerinde Kant ve Kant sonrası Alman felsefesini ele alan Erişirgil'in Kant ilgisinin ilk somut ürünü, *Düşünce*'de yayımlanan "Kant'a Göre Felsefe-i Tarih: Terakki Nedir?" başlıklı yazısıdır.⁶⁸ Kant'a göre tarihin ilerleyişinin gayesinin fert veya ferdi tekâmül değil, insan türü, yani insanlık olduğunu belirten Erişirgil, insanlığın esasının da irade ve seçim olduğunu, insanın akıl ve iradeye sahip olmasıyla birlikte etrafına hâkim olmak için hareket ettiğini, bu arzunun ise toplumsal yaşamı ve onun gerekliliklerini (ziraat, mülkiyet, devlet, vazife vs.) doğurduğunu vurgulamaktadır. Tarihin gayesi insanlık olduğundan, tarihte ilerlemenin hedefinin de insanlığın gayesi olan hürriyete yaklaşmak olduğunu ifade eden Erişirgil, Kant açısından Amerika'nın bağımsızlığını kazanmasını ve Fransız İhtilali'ni, insanlığın yavaş yavaş

⁶⁶ Mehmet Emin, "Gülmek Nedir ve Kime Gülüyoruz?", *Dergâh*, II/17 (20 Kânûn-ı Sâni [1]337 [1921]), s. 72-73.

⁶⁷ Mehmet Emin, "Emil Boutroux ve Felsefesi-1", *Dergâh*, II/18 (5 Kânûn-ı Sâni [1]338 [1922]), s. 85-87; a.mlf., "Emil Boutroux ve Felsefesi-2", *Dergâh*, II/19 (20 Kânûn-ı Sâni [1]338 [1922]), s. 99-100.

⁶⁸ Mehmet Emin, "Kant'a Göre Felsefe-i Tarih: Terakki Nedir?", *Düşünce*, sy. 1-3 (30 Mart 1338 [1922]) s. 9-12.

hürriyetini tabiatın ve her türlü baskıcı güçten kurtarmak için uğraştığının bir göstergesi olarak değerlendirmektedir. Ancak insanlığın hürriyetini kazanmak için verdiği mücadelenin kimi zaman uzun sürmesi o dönemde yaşayan insanların mutsuzluk ve umutsuzluğa duçar olmalarına yol açsa da insanlığın gayesi ve hedefi dikkate alındığında bu mutsuzluk ve umutsuzluklara katlanmak gerekmektedir. Erişirgil, Kant'ın bu yaklaşımını ülkenin içinden geçmekte olduğu sıkıntılı günler için bir teselli kaynağı olarak görmektedir: "Bugün hürriyetlerinin istihlâsı için ayaklanmış akvâm, bilhassa bizim gibi senelerce istiklalini korumak için mücadeleye mecbur olmuş bir millet bu büyük dâhinin tarz-ı tefekküründe yüksek bir teselli menbaı bulmaz mı?"

Erişirgil'in 1922 yılında *Dârülfünûn Edebiyat Fakültesi Mecmuası*'nda yayımlanan "Fichte ve Âlimlerin Vazifesi"⁶⁹ adlı yazısı, özellikle Cumhuriyet'in ilanından sonra kaleme aldığı yazılarda sıkça işlediği ideal bir gençlik yetiştirme, bu noktada aydınlara düşen görevler, görev bilinci gibi konuların zeminini oluşturması açısından dikkat çekicidir. 18. asrın ilk yarısında eleştirel felsefe yoluyla eski dinî ve siyasî müesseselerin hüküm ve etkisinin kalmadığına işaret eden Erişirgil, bunun neticesinde Fransa'da eskiye ait her şeyi ortadan kaldırmaya yönelik Büyük İhtilal gerçekleşirken Almanya'da ise "aynı sebeple istinadını kaybetmiş olan vicdanları tatmin ve teskin edecek bir mebd-i felsefî ve ahlâkî bulabilmek üzere feyyâz bir hareket-i fikriyye[nin]", yani idealist felsefenin revaç bulmaya başladığını belirtmektedir. Bu akım içerisinde Fichte'nin konumunu vurgulayan Erişirgil, filozofun 1794'de âlimlerin/aydınlığın topluma karşı görevlerine dair beş konferans verdiğini belirterek yazısında bu konferansların ana fikirlerini özetlemektedir. İnsan bireyi için toplum hayatının vazgeçilmez bir önemi haiz olduğunu ifade eden Fichte'ye göre âlimlerin birinci vazifesi insanın vazife ve ihtiyacına göre hayatın dayandığı temel esasları ve gayesini göstermektir ki, bu felsefenin vazifesidir. İkinci olarak âlimler bu gaye ve ihtiyacın elde edilmesi için takip edilmesi gereken araçları insanlara öğretmeli ve son olarak bu araçları o toplumun tarihî şartlarını dikkate alarak belirlemektir. Bunun yanı sıra toplum, bu görevlere sahip olan âlimlerden sadece bilgi değil aynı zamanda uygulama ve ahlâk da isterler ve bu anlamda "bir zamanın âlimleri sadece o devrin ilim ve harsının değil, faziletinin de mümessili olmalıdır."

Dergâh'ta yayımlanan "Diyarbakır'da Ziya Gökalp Beyefendi'ye"⁷⁰ adlı yazısında Erişirgil, Gökalp'in "Felsefeye Doğru" başlıklı yazısı münasebetiyle onun makale yazım üslubuna ve talebeleri tarafından algılanmış tarzına yönelik eleştiriler yöneltmektedir. Gökalp'e hitaben kaleme aldığı yazısında onun en büyük talihsizliğinin yanlış anlaşılma olduğunu dikkat çeken Erişirgil, talebelerinin Gökalp'in sözlerini ve yazdıklarını birer nass olarak telakki ettiklerini belirtmektedir:

⁶⁹ Mehmet Emin, "Fichte ve Âlimlerin Vazifesi", *Dârülfünûn Edebiyat Fakültesi Mecmuası*, II/2 (Mayıs 1338 [1922]), s. 81-92.

⁷⁰ Mehmet Emin, "Diyarbakır'da Ziya Gökalp Beyefendi'ye", *Dergâh*, II/33 (20 Ağustos [1]338 [1922]), s. 134-135.

“Çok defa bu nevi telâmizinize temas ettim. Herhangi bir mesele hakkında onlara meşhur bir müellifin fikrini söylemiş isem hemen ağızda yarım bıraktılar ‘hayır olmaz bu mesele hakkında felsefenin hükm-i kat’isi budur’ dediler. Bu zavallılar da öyle zan hâsıl olmuş ki, bir kimya, bir hikmet mevcut bulunduğu gibi bir ictimâiyât, bir felsefe de var, ötekiler gibi bunların da keşfiyatı mevcut ve zât-ı âlileri de o keşfiyatın netâyicini nakil buyuruyorsunuz. Zihinlerini böyle kaptırmış olan biçarelere bir türlü felsefe değil, feylesoflar olduğunu, yani birtakım mesâlik-i felsefiyye, tabir-i âharla mükevvenât hakkında görüş tarzları bulunduğunu anlatamadım.” (s. 134)

Erişirgil, *Dergâh*’ın son sayısında “Bizde Feylesof Niye Yetişmedi?” başlıklı yazısıyla yer almaktadır.⁷¹ Öncelikle İslâm’ın, başlangıcından itibaren felsefi düşünmeyi teşvik etmesi, Erişirgil tarafından önemli bir tespit olarak ortaya konulmaktadır. Çünkü ona göre dinler ilk çıktıkları devirlerde genellikle düşünmeyi ve sorgulamayı kısıtlayıcı bir tavır takınırken İslâm bunun tam tersi bir yol takip etmiştir. Kur’ân’ın bu yöndeki cesaretlendirici tutumu yanında Erişirgil, İslâm’ın “en eski medenî milletler arasında inkişâf etmesi[nin]” ve antik felsefî eserlerin Arapçaya tercümesinin de “kuvvetli bir faaliyet-i zihniyye uyan[masına]” sebep olduğunu vurgulamaktadır. Bu olgunun arkasında ise o dönemdeki İslâm toplumunun muhtelif mezheplerin gelişimine müsait bir ortam oluşturması yatmaktadır. İslâmiyet’i kabullerinden sonra bu fikrî ve felsefî ortama tüm hızlarıyla katılan Türkler arasında son dört asırdır belli başlı felsefî düşünceye tesadüf bile edilemediğinden yakınan Erişirgil şöyle demektedir:

“Hatta garibi, eski büyük mütefekkirlerin izini bile kaybettik. *Medreselerimiz -ki felsefe iştiğâlâtının yegâne mahalleridir- son zamanlarda şârih tarzında bile büyük sismalar yetiştiremedi. Seleflerinin fikirlerine hemen hiçbir şey ilave edemediler.* Kâinât mesâilini ihâta kudreti bizde âdetâ söndü. Niçin vaktiyle nazariyat sahasında o kadar feyyâz olan Türk dehası birden bire akâmete uğradı?” (vurgular bana ait) (s. 86)

Bu soruya verilen ırk temelli cevapları yanlış bulan Erişirgil, doğru cevabı “tesâmuh (tolerance) kabiliyetini kaybetme[k]” olarak tespit etmektedir. Ona göre “medenî tesâmuh başkalarının fikirlerine karşı omuz silkip geçmek değil, onların kanaatlerini öğrenmek, o akidenin menşeyini kendi fikrimizle olan münasebetini araştırmak ve kâbilse ikisi arasında müşterek noktalar bulmaktır.” Dolayısıyla “bundan sonra memlekette feylesoflar yetişmesini istiyorsak bir taraftan yalnız amele yarayacak miktarda değil, en yüksek ilim faraziyelerinin yayılmasına intizâr etmeli, diğer cihetten bütün kanaatler, fikirlere karşı ‘tesâmuh’ kabiliyetini artırmalıyız. Bu meziyet-i ictimâiyeye vücuda gelince her nevi faaliyet-i zihniyye de süratle inkişâf eder.”

Erişirgil’in felsefe anlayışı ve dönemindeki felsefî çalışmalara dair değerlendirmelerini tespit açısından önemli bir kaynak, *Dârülfünûn Edebiyat Fakültesi*

⁷¹ Mehmet Emin, “Bizde Feylesof Niye Yetişmedi?”, *Dergâh*, II/42 (5 Kânûn-ı Sâni [1]339 [1923]), s. 86-87.

Mecmuası’nda yayınlanan “İki Eser-i Felsefî Münasebetiyle” adlı yazısıdır.⁷² Erişirgil, yazıda, Hamdi Efendi’nin Paul Janet ve G. Seailles’dan *Metâlib ve Mezâhib* (İstanbul 1339 [1923]) adıyla tercüme ettiği eserle Mustafa Şekip’in *Bergson ve Kudret-i Hayâtiyyeye Dair Birkaç Konferans* (İstanbul 1339 [1923]) isimli kitabını tanıtarak değerlendirmektedir. Erişirgil’e göre “bu iki eser, Meşru-tiyet’ten beri intişâr eden felsefe kitapları içinde en kıymetlilerindendir. İlk olarak Hamdi Efendi’nin tercümesini ele alan Erişirgil, öncelikle “Hamdi Efendi’nin Janet ve Seailles’ın kitabına verdiği kıymet ve faydaya hiç iştirak etmiyorum” tespitini okuyucuyla paylaşmaktadır. Çünkü kitabın telif tarzı, ona göre, feylesofların ekollerini tam olarak anlamaya engel bir özelliği haizdir ve bu sebeple “mübtedilere büyük bir faydası dokunmaz.” Hatta bu yolla felsefe meselelerini incelemek isteyen okuyucuların felsefî ekolleri yanlış anlamaları ve birbirine karıştırmaları oldukça muhtemeldir:

“Çünkü her bahsi okuyan kârî, feylesofun kabul ettiği mebde’ e, asıl nokta-i nazarına vâkıf olmaksızın o mesele hakkındaki fer’î fikirlerini öğrenir. Binâenaleyh meslek-i felsefiye nüfûz etmez, o mesleğin parçalarına vâkıf olabilir. Felsefe mesâilini böyle ta’lîm etmek, bu tarzda anlatmak çok muzırdır. Çünkü bir meslek-i felsefinin ehemmiyeti ve kıymeti, onun bir küll teşkil etmesinde, yani feylesofun bütün fikirlerini kabul ettiği bir mebde’ e, bir görüşe ircâ’ veya ondan istintâc eylesmesinde, ta’bîr câizse her mezhebin muazzam bir mimarı bulunmasındadır.” (s. 160)

Bazı kavramların tercümesi konusunda Hamdi Efendi’yi eleştiren Erişirgil, kitabın ancak “bir nevi felsefe kâmûsu” olarak kıymeti haiz olduğunu belirtmekte, kitabın esas değerinin Hamdi Bey tarafından kaleme alınan dibâce ile mukaddime olduğuna dikkat çekmektedir: “O mukaddime yalnız başına intişâr etseydi yine hâiz olduğu ehemmiyeti hiç kaybetmezdi. Çünkü baştan başa okuyunca felsefî mesâili kavrayan bir zekânın tesiri altında bulunduğunuzu hemen fark ediyorsunuz.” Bu iltifatkâr ifadelerine rağmen Erişirgil, peşinen, Hamdi Bey’in mukaddimedeki görüşlerine, özellikle de felsefe ile din arasındaki ilişkiye dair fikirlerine katılmadığını ifade etmektedir. Hamdi Bey’in “(...) felsefe-i din dahi vaz’-ı din demek değildir” cümlesini doğru bulan Erişirgil, filozofun, halkın dinî inançlarının oluşumu ve kıymetine dair araştırmasını, “mebhas-i ulûhiyyet [ve] mebhas-i nübüvvet” e dair bölümler çerçevesinde gerçekleştirmesini ise eleştirir. “Çünkü öteden beri mebhas-i ulûhiyyet ‘Allah’ı bir ‘şey’ gibi tanımayı, bilmeyi istihdâf eder. Bu vadiye sürüklenince her feylesofun hiçbir zaman diğerini ikna edememek üzere bir ‘Allah’ numunesi ortaya koymasına sebep olur. Bu numune ise ekseriya ‘din’in telakki ettiği ‘Allah’ın hududu hâricindedir.” Erişirgil, bu doğrultuda, dinin bir bilim gibi değerlendirilmesine karşıdır. Felsefî bir yaklaşımla dinî inançların ispatlanmış bir hale sokulamayacağını düşünen Erişirgil’e göre inançların varlık sebebi, “ispat edilmesinde değil, ruhumuza kuvvet ve emniyet vermesinde, faaliyetimizi artırmasındadır.” Yoksa “Allah’ın muhâl-i aklıye taalluk et-

⁷² Mehmet Emin, “İki Eser-i Felsefî Münasebetiyle”, *Dârülfünûn Edebiyat Fakültesi Mecmuası*, III/2-3 (Ağustos-Teşrin-i Evvel [1]339 [1923]), s. 159-174.

mediğini göstermek için Hamdi Efendi'nin kabul ettiği gibi felsefe-i ilâhiyye yapmaya lüzum yoktur. Ulûm-ı müsbete hâricinde bir saha bulunduğunu irâe, maksada kâfidir. Bunu ilim ve din, ilim ve iman arasındaki münasebeti araştırmak, her ikisinin hududunu, istinad eyledikleri ruhî kuvveti tanımakla yapabiliriz." Bu çerçevede Erişirgil, bazı yeniçağ filozoflarının ulûhiyete dair görüşlerinden hareketle dinî güçlendirmek isteyen ve bir tür "yeni ilm-i kelâm" ortaya koyma çabasında olan "bazı ulemâ-yı din" in de yanlış yolda olduğunu ileri sürmektedir. Hamdi Bey'in mukaddimesinde de benzer bir yaklaşımın izlerini gören Erişirgil'e göre "ulemâ-yı dinimiz bir taraftan âsâr-ı eslâfî bugünkü usulle tetkik edip meydana koymayı vazife ittihaz etmeliler, diğer taraftan bir nevi 'ilm-i kelâm' değil, son zamanlarda anlaşılan manada dinin istinad ettiği hissî ve ictimâî faydayı göstermelidirler. Bu sûretle din ihtiyacı tebâruz eder."

Erişirgil'in Mustafa Şekip'in eseriyle ilgili değerlendirmeleri de daha ziyade kitabın başındaki Bergson felsefesini ana hatlarıyla ele alan girişi konu edinmektedir. Erişirgil'in temel eleştirisi, Şekip Bey'in sözkonusu girişte Bergson'u etkileyen felsefi ortamı ve geleneği tam olarak ortaya koyamaması şeklindedir. Ona göre Şekip Bey'in Bergson'a olan aşırı bağlılığı onun "felsefesini meydana getiren avâmilde ısrar edememesine, sadece zamanında hâkim olan fikr-i felsefilere nasıl ayrıldığına işaret etmekle iktifâ eylemesine sebep olmuştur." Mustafa Şekip bu açıdan Bergson'un felsefesine zemin hazırlayan felsefi cereyanları gösterememiş ve aralarındaki ilişkileri izah edememiştir. Erişirgil'e göre Bergson'u etkileyen iki felsefi akım vardır: Romantizm ve "nef'iyye (utilitarisme)" felsefesinin mâba'dettabi'î sahadaki yeni bir şekli olan pragmatizm. Romantizm ve pragmatizmin Bergson'un şahsında yeni bir tarzda bir araya geldiğini vurgulayan Erişirgil, Bergson'un pragmatizmini William James'inkinden ayıran en önemli hususun ondaki romantizm meyli olduğunu belirtmekte ve Bergson'un romantizmle olan ilişkisinde en önemli isim olan Ravaisson'un Bergson üzerindeki etkisini ayrıntılı bir şekilde ele almaktadır. Şekip Bey'in *durée* kelimesini *sayrûre* olarak tercümesini de eleştiren Erişirgil, kavramın doğru tercümesinin *müddet* olması gerektiğine işaret ederek "artık tabirât-ı felsefiyeyi tespit zamanı gelmiştir" diyerek bu görevin "ancak Dârülfünûn'dan beklenebil[ceğini]" ifade etmektedir.

Dergâh'ın yayın hayatına veda etmesinin ardından Erişirgil'in makalelerini yayınladığı başlıca iki dergiden bahsedilebilir: *Milli Mecmua* ve *Mihrab*. Mustafa Şekip'in de yazar kadrosunda yer aldığı *Milli Mecmua*'nın⁷³ 56. sayısına kadar muhtelif sayılarında Erişirgil'in kaleme aldığı yazılar incelendiğinde, bunların *Dergâh*'taki yazılarında olduğu kadar yoğun bir Bergsoncu özellik taşımadığı söylenebilir. *Milli Mecmua*'nın yayınlanış hedefleri doğrultusunda Erişirgil'in yazılarının

⁷³ Cumhuriyet'in ilanından iki gün sonra 1 Teşrin-i Sâni 1339 [1923]'te sahibi ve mesul müdürü Mehmet Mesih [Akyiğit] tarafından çıkarılmaya başlamış ve Eylül 1933'e kadar toplam 114 sayı yayınlanmıştır. *Milli Mecmua* hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Nuran Özlük, "Milli Mecmua", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi (TALİD)*, sy. 7 (2006), s. 545-561. Derginin 15 Teşrin-i Sâni 1340 [1925] tarihli 25. sayısının kapağında ve 405. sayfasında "Mecmuamızın daimî tahrir heyeti" notuyla Mehmet Emin [Erişirgil] ve Mustafa Şekip [Tunç]'un da yer aldığı dokuz kişinin toplu fotoğrafına yer verilmiştir.

da daha ziyade yeni kurulan Cumhuriyet'e fikrî alanda yol gösterme ve idealist bir genç nesil yetiştirmeye yönelik olduğu görülmektedir. Derginin ilk sayısındaki "Felsefe Adamı" başlıklı yazısında Erişirgil,⁷⁴ felsefe tahsiline başlayan gençlerin "felsefe adamı" olarak nitelediği ideal tipin sahip olduğu özellikleri ve kabiliyetleri iyi bilmeleri gerektiğini, aksi takdirde eğitimleri sonunda verimli neticeler alamayacaklarını belirtmektedir. Her şeyden önce felsefe, az çalışıp az düşünerek kısa sürede mesafe alınacak ve kesin sonuçlara ulaşılabilecek bir alan değildir: "Felsefi mesâli, felsefi ilimleri [ictimâiyât, ruhiyyât, terbiye...] öğrenmeye başlayan her genç bilmelidir ki, her gün bir miktar daha sualler karşısında kalacak, felsefe dersleri ekseriya hallini beklediği meseleleri öğretmekten ziyade onları daha vâzih, daha etraflı olarak ortaya koyacaktır." Felsefenin şahsî karakterine dikkat çeken Erişirgil, geçmiş veya günümüzdeki filozofların ortaya koyduğu felsefi sistemler üzerinde düşünmenin önemini vurgulayarak, felsefeyle uğraşan kimsenin bir nesne değil, bir özne olarak tespit ettiği problemler çerçevesinde bu sistemleri mukayese ederek muhtemel neticelere ulaşması gerektiğini ifade etmektedir:

"Bu kabiliyetin iktisâbı için bir kere amelden ziyade düşünmeye müsait bir seciye, sonra şüpheye mütehammil bir mizâc sahibi olmak iktizâ eder. Münhasıran amelî düşünen, her filini hayat-ı ictimâiyede bir mevki temini için yapan adamlar için felsefi düşünüşe imkân yoktur. Felsefe adamı, vekâyi' ve hâdisâta ne kadar bakmak kudretini haizse o kadar da düşünüşünde felsefi mesâli hall için geçirdiği vakitlerde hasbî olmaya mecburdur. Felsefede, sanatta müşâhedeler hasbî olmadıkça semere veremez." (s. 3-4)

Erişirgil, derginin ikinci sayısındaki "İki Tarz-ı Rü'yet, İki Tarz-ı Tefekkür" başlıklı yazısında bu konuyu incelemeye devam etmektedir.⁷⁵ Felsefi meseleler üzerinde düşünmek neye yarar? sorusunun cevabını arayan Erişirgil, her şeyden önce kendisinin "felsefi düşünüşün en çok zevkine mecbûl" olduğunu belirtmektedir. Duyularımız aracılığıyla aldığımız intiba ve hayaller eşyayı tanımamıza ve güzelliği bize tanıtmaya aracılık ettiği gibi düşünme de iki gayeye hizmet etmektedir: Eşya üzerindeki düşüncemiz çoğunlukla onların ne durumda bulunduğunu, mevcut özelliklerinin sebebinin ne olduğunu anlamayla ilişkilidir ve bunun sonucunda elde ettiğimiz bilgi eşyanın gelecekteki durumunu tahmin etmemize yardımcı olur. Erişirgil bu bilginin sıradan haline akl-ı selim, en mükemmel şekline de müspet ilim adını vermektedir. Ancak düşünmenin daha yüksek bir tarzı bulunmaktadır ki, doğrudan doğruya eşyanın tikel özellikleri öğretmeyi hedeflemeyip biz bu tür düşünmeyle eşyanın genel yapısını ve ilişkilerini anlamaya çalışırız. Kendisinden öncelikli bir fayda elde edilmeyen bu tür düşünceyle uğraşmaktaki tek hedefimiz kendi kendimizi tatmindir ve felsefi düşünce de bundan ibarettir:

"Büyük bir feylesofun eserlerini okuyunuz, bir müşâhede azameti karşısında kalırsınız. Feylesofla düşünmeye başlayınız, muhî-i hâricinizi unutacak derecede bir zevk sizi istila eder. Emin olabilirsiniz ki, feylesof da düşünürken aynı zevkin sürûru için-

⁷⁴ Mehmet Emin, "Felsefe Adamı", *Milli Mecmua*, sy. 1 (1 Teşrin-i Sâni 1339 [1923]), s. 3-4.

⁷⁵ Mehmet Emin, "İki Tarz-ı Rü'yet, İki Tarz-ı Tefekkür", sy. 2 (15 Teşrin-i Sâni 1339 [1923]), s. 21-23.

de idi. Eserleriyle size sirayet eden lezzât, feylesofun heyecanıdır. Bu heyecan hayata bir kuvvettir, başlı başına bir kudrettir. Mütefekkir insanlar o kudrete, o heyecana muhtaç oldukları içindir ki, felsefî eserler lâ-yemüttür. Hiç eskimez, okudukça, derinleştikçe feylesof ile hemhal oldukça zevk alırsınız.” (s. 22-23)

Erişirgil'in *Milli Mecmua*'yla eş zamanlı olarak yazılar yazdığı bir başka dergi de *Mihrab*'dır. 15 Teşrin-i Sâni 1339 [1923]'te çıkmaya başlayan *Mihrab*, Hilmi Ziya'nın İstanbul'dan ayrılması sebebiyle yayın hayatından çekildiği 1 Nisan 1341 [1925]'e kadar toplam yirmi sekiz sayı çıkmıştır. Hilmi Ziya'nın "Gökâl'ın teşvik ettiği *İslam Dergisi*'ne benziyordu, yani modern bir Türk-Müslüman dergisiydi" şeklinde nitelediği *Mihrab*'da Erişirgil'in kaleme aldığı yazıların pek çoğu, "musâhabe" üst başlığıyla ilk yazı olarak yayınlanmıştır.⁷⁶ Her ne kadar Hilmi Ziya, *Dergâh*'ta zaman içinde bir tarafta Mustafa Şekip ve İsmayıl Hakkı'nın savunduğu Bergsonizm ile diğer tarafta Mehmet Emin'in benimsediği pragmatizm şeklinde iki ayrı eğilimin ortaya çıktığını ve bu farklılaşmanın *Mihrab*'da daha belirgin bir hal aldığını söylese de⁷⁷ *Mihrab*'la ilgili değerlendirmenin *Milli Mecmua* için de geçerli olduğu, hatta Erişirgil'in yukarıda ele aldığımız yazılarından hareketle *Milli Mecmua*'nın *Mihrab*'ı bu konuda öncelendiği ileri sürülebilir.

Erişirgil'in *Mihrab*'ın ilk sayısında çıkan yazısı "Hazımsızlık Devri" başlığını taşımaktadır.⁷⁸ Erişirgil bu yazısında, en azından yaklaşık bir asırdır Batı'nın bilimsel ve felsefî eserleriyle karşı karşıya kalmamıza rağmen niçin bizde hakikî anlamda âlimler yetişmediği sorusunun cevabını aramaktadır. Bu durumu ekonomik sebepler gibi birtakım hâricî etkenlere bağlamak mümkünse de Erişirgil, asıl sebebin bâtinî ve manevî olduğu görüşündedir: Biz Batılı eserlerin neticelerini öğrenmekle yetiniyoruz ve böyle olduğu için de âlimin o neticeleri bilen kimse olduğunu zannediyoruz. Halbuki bir ilmin dayandığı ilkelerin kaynağı hakkında bir felsefî kanaate sahip olmadıkça, o ilmin tarihini ve yöntemini bilmedikçe âlimi olmanın da imkânı bulunmamaktadır. Erişirgil'e göre geçmişimize ait ilmi mirası yeteri derecede araştırmamamızın arkasında da ilim hakkında yanlış telakkilere sahip oluşumuz yatmaktadır:

"Biz ilmin usûlüne vakıf olmaktan ziyade netâyice ehemmiyet verdiğimiz ve o neticeleri 'akîde' gibi bildiğimiz için mazideki eserlerin hakikî kıymetini takdir edemiyoruz. Onlara hangi cihetten ehemmiyet atfeylemek lazım geleceğini bilemiyoruz. Zannediyoruz ki mazimize ait olan bu eserlerin kıymeti münhasıran fikirlerin bugünkü telakkiye muvâfik olup olmamasıyla ölçülür. Halbuki o kanaatler bir zaman müessir olmuştur, bugünkü hayatımızı, tahassüsâtımızı vücuda getirmişlerdir. O maziye öğrenmek bugünkü halimizi anlamak için lazımdır. Şarkın maziden müdevver âsâr-ı felsefiyyesinde, bazılarına göre öyle gizli hazineler var ki bizi Garb eserlerinden istiğnâ ettirebilirler. Bazı zevâta göre ise Şark felsefesinden bugün için istifade edilebilecek hiçbir şey yoktur. Bu

⁷⁶ *Mihrab* ile ilgili ayrıntılı bilgi ve derginin açıklamalı dizini için bkz. Ayşe Ercan, *Mihrab Mecmuası ve Türk Basın Tarihindeki Yeri ve Önemi*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi SBE, İstanbul 1990.

⁷⁷ Ülken, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, s. 376.

⁷⁸ Mehmet Emin, "Hazımsızlık Devri", *Mihrab*, sy. 1 (15 Teşrin-i Sâni 1339 [1923]), s. 11-16.

iki mütalaa da doğru değildir. Şark felsefesini münhasıran eski bir mazinin düşünüşü olmak, bu tarz-ı tefekkürün bugünkü hayatımıza müessir olan cihazlarını bulmak için mütalaa etmeliyiz. Bu eserlerin kıymeti de bu tesirlerdedir. Yoksa bugünkü hakâyika tetâbuk edip etmemesinde değildir. Ancak o âsâra böyle kıymet vermek bu esas dâiresinde ve bilhassa o eserleri tetkik eyleyebilmek için bugünkü ilim usullerini bilmek ve felsefî düşünüşe, felsefî görüşe sahip olmak lazımdır." (s. 15)

Netice olarak Erişirgil, bizde âlim yetişmemesinin ve ilim adı altında yanlış anlayışların yayılabilmesinin iç sebebini bugünkü ilmi kavrayabilecek bir zihni kabiliyet elde edemememizde görmekte, bundan kurtuluşun da ilmi hazmetmeyi sağlayacak olan felsefe eğitiminde bulunmaktadır.

Mustafa Şekip'in *Bergson ve Kudret-i Hayâtiyyeye Dair Birkaç Konferans*'ını, Hamdi Efendi'nin *Metâlib ve Mezâhib* adlı tercümesiyle birlikte daha önce *Dârülfünûn Edebiyat Fakültesi Mecmuası*'nda değerlendiren Erişirgil, *Mihrab*'ın üçüncü sayısında yayınlanan "Felsefe Neşriyatında Bir Terakkî Hatvesi" başlıklı makalesinde Mustafa Şekip'in eserine dair kanaatlerini tekrar okuyucularla paylaşmaktadır.⁷⁹ *Dârülfünûn Edebiyat Fakültesi Mecmuası*'nda çıkan yazıyla benzerlikler taşısa da bu yazıda Erişirgil, kendi felsefî serüveni açısından Bergson'un sahip olduğu yere dair kıymetli bilgiler vermektedir. Mustafa Şekip'in esere yazdığı girişte Bergson felsefesini benimseyişinin sebeplerine dair sözlerini aktaran Erişirgil, kendisinin de Birinci Dünya Savaşı sırasında yayılan düşünceler arasında teselli kaynağını William James'te ve sonra da Bergson'da bulduğunu belirtmektedir. Bir dönem psikolojik ve toplumsal olanlar da dâhil olmak üzere tüm olay ve olguları pozitivist ve mekanik bir tarzda açıklama çabasının oldukça revaç bulduğuna dikkat çeken Erişirgil, kendisinin bu açıklama tarzından sıkıldığını ve azap içinde kaldığını ifade etmektedir:

"William James'in *Dini Tecrübeler* isimindeki eseri o zaman benim için bir menba'ı teselli oldu. Bu büyük Amerikalı feylesofun irşadâtı Bergson'u ciddi sûrette meşgul etti. Ben de sevdim. Bugünkü gençler belki bizim hissettiğimiz bu azabı duymazlar. Fakat yakın bir mazide memlekette yayılan kanaatler mukayese edilince Bergson felsefesinin bizim için ehemmiyeti artar." (s. 66)⁸⁰

Erişirgil'e göre tüm on dokuzuncu yüzyıl felsefesinin temelini, zekânın hükmünü kırmak ve darlaştırmak oluşturmaktadır. Bunun temellerinin Rousseau

⁷⁹ Mehmet Emin, "Felsefe Neşriyatında Bir Terakkî Hatvesi", *Mihrab*, sy. 3 (15 Kânûn-ı Evvel 1339 [1923]), s. 65-67. *Dârülfünûn Edebiyat Fakültesi Mecmuası*'nda çıkan yazı daha erken tarihlise de (Ağustos-Teşrin-i Evvel [1]339 [1923]), *Mihrab*'daki yazının ilk paragrafındaki "Hamdi Efendi'nin kitabı hakkında mütalaa için diğer bir makalede söyleyeceğim. Şimdi kâriyle beraber Şekip Bey'in eserinde tevakkuf eylemek istiyorum" ifadesi, *Mihrab*'daki yazının daha önce çıktığı ve *Dârülfünûn Edebiyat Fakültesi Mecmuası*'nın, üzerinde yazılı tarihten sonra yayımlandığını göstermektedir.

⁸⁰ Ülken, Erişirgil'in dine karşı menfi bir tavra sahip olduğunu belirterek ya William James'in sistemini bütün halinde kabul etmediğini, ya da onun en önemi eserlerinden olan *La Volonté de Croire*'ı ile *Les Variétés de l'Expérience Religieuse*'ını bilmediğini ileri sürse de (*Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, s. 433) Erişirgil'in yukarıdaki ifadeleri, bu yargının en azından James'in ikinci eseri söz konusu olduğunda doğru olmadığını göstermektedir.

tarafından atıldığına ve on dokuzuncu yüzyılda romantizm akımıyla mekanik yaklaşıma karşı bu isyanın zirveye ulaştığına değinen Erişirgil, Bergson'un dehasını da ruhî hayatın gelişim şeklini göstermesinde bulmaktadır. Ona göre James'in "cehd (effort)" ve Bergson'un "hamle" kavramları ruhî hayatın tanınmasında yeni ufuklar açmıştır. Bergson'un böylesine kapsamlı ve derin etkisine rağmen Erişirgil, kendi yaklaşımını James'inkine daha yakın hissetmektedir:

"İtiraf edeyim ki benim tefekkürüm William James'in durduğu noktada kaldı, yani bir nevi 'mutlak'ı bildirecek hads (intuition)ın başlı başına bir menba'-ı marifet olabileceğine kâni olamadım. Fakat âlemi yalnız maddî ve mikanikî gören felsefe sistemlerine karşı en derin darbeyi indirerek 'pluralizm' davasını dâhiyane izah eden ruhun hürriyetine yer bırakan bu büyük Fransız feylesofu tahayyüllerdeki kudretiyle hiç şüphe yok ki âlemi dar bir sütte görmenin ebediyyen önünü almış olsa gerek-tir." (s. 67)

Mustafa Şekip'in William James'ten yaptığı *Terbiye Musahabeleri* adlı çeviriyi *Mihrab*'ın on dördüncü sayısında tanıtan Erişirgil,⁸¹ James derecesinde akıcı bir üslup ile hakikat ve hayat alanına insanı yaklaştıran pek az düşünür olduğunu belirtmektedir. Ona göre son asırların ilmi tecrübeye dayanmaktadır ve insan bilgisinin yegâne kaynağı tecrübedir. Ancak tecrübenin oldukça dar anlamda kullanılması sebebiyle bu tecrübenin her şeyi açıklayamadığı görülmüştür. James de ilim yapacağız diye faaliyet-i ruhiyyeyi parçalayan yaklaşımlar karşısında tecrübeye tam ve geniş bir anlam vermiş, kendi tabirince "epirizim radikal" yolunu açmıştır.

Erişirgil'in *Mihrab*'ın on beşinci-on altıncı sayılarında yayınlanan "Hakikaten Felsefe Züğürdüyüz"⁸² başlıklı yazısı ise *Milli Mecmua* ve *Mihrab*'ın önceki sayılarında felsefeye yönelik olumsuz tavır eleştirdiği yazılarının bir devamı niteliğindedir. *Akşam* gazetesinde Fazıl Ahmet Bey'in kaleme aldığı "Pek Felsefe Züğürdüyüz" adlı yazıdan hareket eden Erişirgil'e göre, iktisat, sanat, müsbet ilim gibi alanlarda züğürt olsak da hepsinden daha acısının "münevver tabakada hiçbir terbiye-i felsefiye olmamasıdır." Felsefenin ne işe yaradığı, ne öğrettiği gibi soruların sıklıkla sorulduğuna değinen Erişirgil, felsefenin işlevinin "dimağı yoğur[mak], ona hususî bir terbiye, bir görüş bahş et[mek]" olduğunu belirtmektedir. Orta öğretimde görev yapan öğretmenlere felsefî bir terbiye verilmemesinden şikayet eden Erişirgil, gençlerin yüksek felsefî meseleleri düşünme cesareti ve ihtiyacı duymamasından yakınmaktadır:

"Eskiden hiç olmazsa 'Allah' meselesi, din meselesi bütün kalplerimizi yakan bir ukde halinde idi. Onun üzerinde ateşli ateşli, için için düşünürdük. Kendi kendimize kudret-i mutlaka nedir, var mıdır? sualini sorardık; bu ateş bizde felsefe merakını uyandırdı. İlk defa Dante'nin *Ateizm*'ini okuduğum zaman ne mütezadd hisler karşısında kalmıştım. Merakla her Cuma Ayasofya Camii'ne gider, merhum Manastırlı İsmail Hakkı Efendi'nin vaazlarında bulunur, için için vicdanımı kemiren bu 'kudret-i mutla-

⁸¹ Mehmet Emin, "Tahlil ve Tenkit", *Mihrab*, sy. 14 (15 Mayıs 1340 [1924]), s. 217-218.

⁸² Mehmet Emin, "Hakikaten Felsefe Züğürdüyüz", sy. 15-16 (1 Temmuz 1340 [1924]), s. 465-467.

ka' meselesi hakkında bir neticeye varmak isterdim. Bu endişe, hatta münhasıran bu endişe bana mücerred felsefe meseleleriyle iştiğal aşkını verdi." (s. 466)

Erişirgil, "en hasbî tefekkür" olarak nitelediği felsefenin özellikle liselerde ciddi bir şekilde öğretilmesini önermektedir. Ancak ona göre liselerde verilecek felsefe eğitimi, "Gençlik nedir? İnsanlık nedir? Müsbet ulûm nedir? İnsanlar şu veya bu mefkûre arkasında niçin koşuyorlar? Beşeriyet neyi istiyor? Nereye doğru gidiyor?" türünden sorular üzerinde düşündürmek şeklinde olmalıdır.

1924-1925 yıllarında Erişirgil'in katkıda bulunduğu dergilerden biri de *Anadolu Mecmuası*'dır. Mükrimin Halil'in öncülüğünde yayınlanan ve Hilmi Ziya'nın da aralarında olduğu Mülkiye kökenli gençlerin katkıda bulunduğu dergide⁸³ Erişirgil'in dört yazısı bulunmaktadır. Bunlar içinde onun özellikle "Fichte ve Mücadeleleri-1" başlıklı yazısı dikkat çekicidir.⁸⁴ Daha önce Fichte'ye göre âlimlerin vazifelerini müstakil bir yazıda ele alan Erişirgil, bu yazısında ise Fichte'nin Jena Üniversitesi'nde göreve başlama serüveni ve buradaki gençlere bir ideal aşılama hedefiyle bilhassa talebe cemiyetleriyle olan mücadelesini incelemektedir. Erişirgil'in Fichte'nin mücadelesini incelemesinin ardında, ülkedeki aydınlara, Cumhuriyet'in kuruluş felsefesi doğrultusunda yeni nesilleri nasıl yetiştirecekleri ve bu süreçte karşılaşılabilecekleri zorluklar ve engellerle nasıl baş edebileceklerini gösterme arzusu yatmaktadır. Hatta o, Fichte'nin yaşadığı dönemi, genç Cumhuriyet için bir örnek olarak göstermektedir:

"(...) on sekizinci asrın nısf-ı ahîrinden on dokuzuncu asır nısfına kadar Almanya'daki edebî ve felsefî hareketteki şiddet hakikaten emsalsizdir. Yalnız Jena Dârülfünûnu etrafında toplanan mütefekkirlerin yirmi sene içinde ortaya koydukları âsârdeki kudreti mesela romantizm cereyanındaki şiddeti on asırda hemen hiçbir yerde görmek kâbil değildir. (...) Arzu ediyorum ki, bütün Türk gençleri çok dikkatle on dokuzuncu asır ibtidâlarında mesela Jena Dârülfünûnu etrafındaki fikrî hareketi tetebbu' etsinler. Bu tetkik kısa bir zamanda Almanya'nın niçin ilmen, fikren yükseldiğini bize gösterir. Türkiye ilmen yükselmek için böyle kuvvetli bir harekete, ilim ve felsefe yolunda o kadar idealist bir cereyana muhtaçtır." (s. 164-165)

1924 yılının sonları, Türkçede Kant ve felsefesi üzerine kaleme alınmış ilk müstakil çalışma özelliğini taşıyan Erişirgil'in *Kant ve Felsefesi* adlı eserinin de yayınlandığı bir dönemdir.⁸⁵ Erişirgil, bu çalışmasının kısmen 1337-1338 [1920-

⁸³ *Anadolu Mecmuası* hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Ülken, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, s. 477-479.

⁸⁴ Mehmet Emin, "Fichte ve Mücadeleleri 1", *Anadolu Mecmuası*, sy. 5 (1 Ağustos 1340 [1924]), s. 164-168.

⁸⁵ Kitabın iç kapağında 1339 [1923] tarihi yer alsa da gerek kitap hakkında çıkan değerlendirmeler, gerekse kitaba dair tanıtıcı ilanlar'bu tarihin doğru olmadığını göstermektedir. Erişirgil'in de yazarı olduğu *Milli Mecmua*'nın 1 Şubat 1341 [1925] tarihli 30. sayısında kitaba dair iki haber çıkmıştır. Derginin son sayfasında kitabın yayınlandığı belirtilerek, Erişirgil'in "Niçin Kant'ı Tercih Ettim?" başlıklı önsözü aynen iktibas edilmekte, arka iç kapaktaki ilan köşesinde de kitabın yayın haberine yer verilmektedir. Her iki haberde de kitabın yayınlanış tarihine dair herhangi bir bilgi bulunmasa da aynı derginin bir sonraki sayısında (15 Şubat 1341 [1925]) Mustafa Şekip'in kaleme aldığı değerlendirme yazısının "Geçen iki haftanın fikriyat âlemimizdeki en mühim hâdisesi

1921] ders yılında Dârülfünûn'da verdiği derslerin bir ürünü olduğunu belirtmektedir.⁸⁶ Türkiye'de felsefî ekollere dair pek eser kaleme alınmadığı için bu alanda yapılacak her çalışmanın faydalı olacağına işaret eden Erişirgil, kendisinin Kant'ı araştırma konusu olarak seçişini şöyle açıklamaktadır:

"On dokuzuncu asır felsefesi ise bence iki büyük dâhinin eseriyle başlar: Rousseau ve Kant. On sekizinci asırda yetişen bu iki büyük adam on dokuzuncu asırdaki felsefî cereyanın bütün temâyülâtını sezmiş, esaslarını kurmuştur. Denilebilir ki, felsefî efkâr itibariyle geçen asrı bir taraftan Rousseau'nun *Emil*'i, diğer cihetten Kant'ın *Akl-ı Mahzûn İntikâdı* açmıştır. Şu halde muâsır felsefe mesleklerini tetkik etmek isteyenler bilhassa bu iki feylesofun eserlerinden başlamalıdır. Onun içindir ki, felsefe tarihine dair neşriyatta bulunmayı düşündüğüm zaman evvel emirde bu iki feylesofun birini yazmak zaruretinin duyduğum. Hangisini evvel yazmalıydım? Ben Kant'ı intihâb ettim." (önsözün birinci sayfası)

Erişirgil, Kant'ın zihni terbiyemiz konusunda pek çok eserden daha fazla etkili olacağı, hatta "takılıp kaldığımız" bazı meseleleri açıklığa kavuşturabileceği düşüncesindedir. Bu meselelerin başında ise tecrübenin ötesindeki konuları delillendirmekle uğraşmak gelmektedir. Kant bu yöndeki çabaların ne kadar beyhude çabalar olduğunu ve sonuçsuz kaldığını ortaya koymuştur: "Bu eser yalnız bu hususta bizi irşâd etse muharriiri için kâfidir."

Kitabın girişinde Kant felsefesinin önemi ve ana yönelimini inceleyen Erişirgil, Kant'ın felsefesinin sonraki yüzyıllar üzerinde bu derece etkili olabilmesinin arkasında yatan sebepler konusunda farklı görüşlerin olduğunu belirterek Kant'ın etkisinin ve öneminin onun yönteminde aranması gerektiğine dikkat çekmektedir:

"Kant eski meslek-i felsefiyyeyi tevlid eden kuvveti ve ihtiyacı yine onların menşei olan zihin ve akıl ile tetkik ederek bir taraftan o büyük sistem sahiplerinin aldandıklarının noktayı bulmayı ve ondan tevakkîf etmeyi istihdâf eylemiş, diğer cihetten o âsârı tevlid eden kuvvetin, yani müdrike ve aklın hudûdu ne olabileceğini, ne şerâitle mâvaka'a mutâbik bulunacağını araştırmıştır. Bu sûretle doğmatiklerin, eski mesâlik-i felsefiyyenin çıkardıkları netâyici yalnız nefy ve inkâr ile, yahut onların fikirlerindeki tenâkuzu irâe eylemekle müsbet bir iş yapılamayacağını, tarîk-i intikâd ile maziden

muhterem refikim Mehmet Emin Bey'in *Kant ve Felsefesi*'ne dair neşrettiği mühim monografidir" şeklindeki ilk cümlesi, kitabın 1924'ün sonu 1925'in başında yayınlandığını göstermektedir. Bunun yanı sıra Reşad Şemseddin'in *Anadolu Mecmuası*'nda (sy. 9-10-11, Kânûn-ı Evvel, Kânûn-ı Sâni, Şubat 1341 [1925], s. 346-351), Mehmet İzzet'in *Milli Mecmuası*'da (sy. 40, 1 Temmuz 1341 [1925], s. 655-657) kitaba dair kaleme aldıkları değerlendirmeler de sözkonusu dergilerin 1925 tarihli sayılarında yayınlanmıştır. Kitabın "Niçin Kant'ı Tercih Ettim?" başlıklı önsözünde Erişirgil de "Bu kitap feylesofun tevellüdünün iki yüzüncü sene-i devriyesinde intişâr ediyor" demektedir ki, Kant'ın 1724 yılında doğduğu dikkate alındığında kitabın 1924'te yayınlandığı anlaşılmaktadır. Kitabın iç kapağındaki tarihi doğru kabul etmemiz halinde baskı sürecinin uzun sürdüğü ve kitabın ancak 1924 sonu 1925 başında satışa çıktığı düşünülebilir.

⁸⁶ Mehmet Emin, *Kant ve Felsefesi*, İstanbul 1339 [1340/1924], önsözün son sayfası (önsözde sayfa numarası bulunmamaktadır).

müntakalî âsârın, mesâlik-i felsefiyyenin mâhiyetine, menşeiine nüfûz etmek lazım geleceğini göstermiştir." (s. 7)

Önsözde Ruysen'in *Kant* adlı eserini özellikle kitabın genel tasnifi konusunda esas aldığı açıklayan Erişirgil, hatta çalışmasının bazı yerlerinin doğrudan doğruya Ruysen'den yapılmış bir tercüme özelliği taşıdığını ifade etmektedir. On bir bölümden oluşan eserin ana bölüm başlıkları şöyledir: Kant'ın zamanı ve hayatı, İntikâddan evvelki âsârı, *Akl-ı Mahzûn İntikâdı*, Felsefe-i tabî'iyye, Felsefe-i ahlâkiyye, Felsefe-i hukuk, Fazilet nazariyyesi, Terbiye nazariyyâtı, Felsefe-i tarih, Gâiyyet ve hüsn, Felsefe-i dîniyye.

1925 yılında Dârülfünûn'daki görevinin yanı sıra Çapa Kız Muallim Mektebi'nde de müdürlük yaptığı anlaşılan Erişirgil,⁸⁷ 1341-1342 [1925-1926] ders döneminin kış sömestrinde Nietzsche üzerine verdiği dersler neticesinde fakülte dergisinde "Friedrich Nietzsche ve Bir Marifet Nazariyesi" adıyla bir makale yayımlar.⁸⁸ Türkiye'deki Nietzsche çalışmalarında önemli bir yere sahip olan bu makale, aynı zamanda Erişirgil'in pragmatist temayülünün William James'in felsefesiyle sınırlı olmayıp Nietzsche'den de beslendiğini göstermektedir. Erişirgil, bilgi teorisi çerçevesinde Nietzsche'nin düşüncesinin seyrini ortaya koymaya çalışmaktadır. Ona göre "(...) 1876-1882 seneleri arasında yazdığı (...) eserleriyle ortaya koyduğu bir 'marifet nazariyesi', ilim ve hakikat hakkında bir felsefî görüşü vardır ki, eğer bunu ikmâl eylemiş olsaydı, zamanımız felsefesi [açısından] 'fevka'l-beşer' nazariyesinden daha ehemmiyetli bir eser olabilirdi." Nietzsche'yi "pragmatizmin ilk kuvvetli müdâfii" olarak gören Erişirgil, onun bu yönünün araştırmacıların çok az ilgisini çektiğini belirtmektedir. Bu anlamda Nietzsche'nin savunduğu temel görüş şuydu:

"Hakikatleri, hatta umumî sûrette 'hakikat' fikrini amel, iş, hayat vücuda getirmiştir. Biz geniş manada ihtiyaçlarımızı, meyelânlarımızı en ziyade tatmine sâlih olan, a'mâlimizin kudretini artıran fikirlere 'hakikat' diyoruz. Binâenaleyh 'hakikat'ın kıymetini, mi'yârını neticede, amel, iş, hayat sahasında aramak lazım gelir. Sonraları pragmatizmin en büyük feylesofu William James'in da müdafaa eylediği dava bu değil midir? Nietzsche bu davayı kendi 'perspektivizm' nazariyesiyle birleştirerek ortaya koydu. Fakat marifet sahasında, 'hakikat' meselesinde pragmatizmin asıl müdde'âsını Nietzsche o zaman büyük kuvvetle müdafaa eylemişti." (s. 362-363)

1341-1342 [1925-1926] ders yılından itibaren Dârülfünûn İlahiyat Fakültesi'nde din felsefesi dersi veren, aynı zamanda Felsefe Bölümü'nde verdiği felsefe tarihi derslerini İlahiyat Fakültesi öğrencilerinin de dinlediği Erişirgil, İlahiyat Fakültesi tarafından 1925'te çıkarılmaya başlanan *Dârülfünûn İlahiyat Fakültesi*

⁸⁷ Erişirgil'in biyografisini içeren çalışmalarda böyle bir bilgi yer almamaktadır. Ancak Dârülfünûn'un 1341-1342 [1925-1926] Sene-i Dersîyesine ait *Talebe Rehberi*'nde hocaların ev adreslerine dair listede Erişirgil'in ev adresi yanında Çapa Kız Muallim Mektebi de kaydedilmiştir. Erişirgil'in *İctihad*'ın 1 Mart 1925 tarihli 175. sayısında "Tenkit Nasıl Olmalı?" başlığıyla yayınlanan yazısına eşlik eden fotoğrafı da bu bilgiyi doğrulamaktadır. Fotoğrafın altında şu ibare yer almaktadır: "İctihad aile-i fikriyyesinden, Kız Muallimler Mektebi müdürü Müderris Mehmet Emin Bey".

⁸⁸ Mehmet Emin, "Frederick Nietzsche ve Bir Marifet Nazariyesi", *Dârülfünûn Edebiyat Fakültesi Mecmuası*, IV/5 (Teşrin-i Sâni-Kânûn-ı Evvel 1925), s. 338-363.

Mecmuası'nın ilk sayısına da "Muasır Feylesoflara Göre İlim ve Din" başlıklı bir yazıyla katkıda bulunur.⁸⁹ Rönesans'tan itibaren insanlığın eleştirisi gücü arttıkça eskiden gerçekliği tartışma götürmeyen bütün inançların değer hükümleri üzerinde felsefi düşüncelerin arttığını kaydeden Erişirgil, bu tenkit sürecinin on sekizinci ve on dokuzuncu yüzyıllarda artarak devam ettiğini belirtmektedir. Özellikle müspet bilim karşısında dinin kıymeti bu dönemde filozofların temel araştırma konusu olmuş ve "müsbet ilim ile terbiye edilen zihn-i beşerin dine, iman-ı dinîye nasıl bir kıymet verebilir[ceği]" sorusuna cevap aranmıştır. Erişirgil, bu makalesinde Emile Boutroux'nun *Science et religion* adlı eserini esas alarak muasır filozofların din-ilim ilişkisine dair görüşlerini ortaya koyacağını ifade etmektedir. Öncelikle eski Yunan'dan başlayarak Hıristiyanlık ve Rönesans dönemlerinde ilim ve din ilişkisini ele alan Erişirgil, Descartes, Spinoza, Leibniz ve Pascal çerçevesinde rasyonalizmin din-ilim ilişkisine bakışını özetleyerek makaleyi sonlandırmaktadır. Makalenin son cümlelerinden, derginin sonraki sayılarında yazının devam edeceği anlaşılrsa da ne sözkonusu dergide ne de o dönem yayınlanan diğer dergilerde Erişirgil bu konuyu tekrar ele alma fırsatı bulabilmiştir.

*

Erişirgil'in Dârülfünûn'dan resmen hangi tarihte ayrıldığını tespit edemesek de 1927-1928 ve 1928-1929 tarihli talebe rehberlerinde felsefe tarihi derslerinin Erişirgil'e vekaleten Orhan Sadeddin tarafından verileceği bilgisi ile 1929-1930 tarihli talebe rehberinden itibaren artık bölüm programlarında Erişirgil'in ismine yer verilmemesi bir arada düşünüldüğünde en azından 1929 yılında Dârülfünûn'dan resmen ayrıldığını söyleyebiliriz. Fakat Erişirgil'in 1926 yılının bahar aylarından itibaren İstanbul'daki mesaisini Ankara'ya taşıdığı dikkate alınırsa, fiilen bu tarihten sonra Dârülfünûn'da ders vermediği sonucuna varılabilir.⁹⁰ 1926 yılında 789 sayılı Maarif Teşkiatına Dair Kanun'un ikinci maddesiyle kurulan Milli Talim ve Terbiye Dairesi'nin ilk başkanı olarak görevlendirilen Erişirgil bu görevi 1 Mart 1926'dan 9 Kasım 1930 tarihine kadar sürdürmüştür.⁹¹ 1926 yılının Aralık ayı Erişirgil'in Dârülfünûn sonrası hayatında önemli bir yeri olan *Hayat* dergisinin de çıktığı tarihtir. İlk sayısı 2 Kânûn-ı Evvel 1926'da Ankara'da yayınlanan derginin müdürü olan Erişirgil, bu görevini yaklaşık iki yıl sonra 3 Mayıs 1928'de Nâfi Atûf'a devretmiştir. Nietzsche'nin "Hayata daima hayata... Dünyaya daha çok hayat katalım!.." sözünü motto olarak benimseyen dergi, yayımlandığı üç yıl boyunca özellikle Cumhuriyet inkılablarının ve Cumhuriyet rejiminin dayandığı fikrî ve kültürel temellerin oluşturulmasını ve bunların okur-yazar kitle tarafın-

⁸⁹ Mehmet Emin, "Muasır Feylesoflara Göre İlim ve Din", *Dârülfünûn İlahiyat Fakültesi Mecmuası*, sy. 1 (Teşrin-i Sâni 1925), s. 166-182.

⁹⁰ Mehmet İzzet'in hayatını kaleme alan Sıtkı, Mehmet İzzet'in 1926'da münhal kalan felsefe tarihi kürsüsünü ve müteakiben ictimâiyât dersinin ihtisas devrini vekaleten ifa ettiğini belirtmektedir; bkz. Sıtkı, "Mehmet İzzet Beyin Hayatı", s. 35.

⁹¹ Ali Çankaya, Erişirgil'in 1924'te Maarif Vekaleti Talim ve Terbiye Dairesi azalığına getirildiğini yazsa da (s. 864) Talim ve Terbiye Dairesi 1926'da kurulduğundan, bu bilgiye şüpheyle yaklaşılmalıdır. Erişirgil'in başkanlığında sözkonusu dairede şu isimler üye olarak bulunmuştur: Avni [Başman], Ali Haydar [Taner], Ahmet Tevfik [Göymen], İhsan [Sungu], Rıdvan Nafiz [Edgüer], Refik [Bekman], Zeki Mesut [Aslan], İbrahim Alaattin [Gövsâ]; bkz. <http://ttkb.meb.gov.tr/>

dan benimsenmesini kendisine hedef olarak belirlemiştir. Erişirgil, kaleme aldığı başyazılarda Cumhuriyet ideallerini gönülden benimseyen bir nesil yetiştirmek hedefiyle idealist, hayatı ve tecrübeyi esas alan bir eğitim sistemi ve düşünce hayatı oluşturma gayretiyle pragmatist yaklaşımını bütün açıklığıyla ortaya koymuştur. *Hayat*'ın ilk sayısındaki başyazısında derginin çıkış amacını açıklarken bu iki unsura, Nietzsche'nin "üstün insan" anlayışını da katmaktadır:

"Hiçbir devrin gençliği bugünün ve yarının Türk münevverleri kadar mesuliyet karşısında kalmamışlardır. Büyük inkılâbımız müstakil ve milletler arasında mevki sağlam bir Türkiye yarattı. (...) İnkılâbımız millî mefkûremizin ufku çok genişletti. Dün müstakil ve hür bir vatan istiyorduk, bugün öyle bir vatana mâlikiz. Fakat bu kâfi değildir. Türk milleti insaniyet içinde yüksek bir mevki sahibi olmalıdır. Bugünün millî mefkûresi Türkiye'yi medeniyet âleminde yüksek bir mevki sahibi yapmak olabilir. Bunun için her sahada medeniyet ve insaniyet için kıymetli Türk âlimlerinin, Türk sanatkârlarının yetişmesi lazımdır. (...) İnkılâbın büyük mübdi'ine Gazi'nin şahsiyetine bakmak inkılâbımızın mahiyetini takdir için kâfidir. Büyük Gazi sadece bir kumandan değildir. Memleketi kurtarmak için toplanmış bir ordunun sadece başına geçen bir kahraman değildir. Gazi bütün ictimâî mesâilde âlem-şüml düşünün büyük bir mütefekkindir. O yalnız millî hissi değil, yüksek insanî fikirleri de temsil ediyor. Gazi, Türkiye için düşünen büyük bir rehber olduğu kadar, insaniyetin âfisini görebilen bir dâhidir. Böyle yüksek bir fikir uğrunda harp eden, muvaffak olan, sinesinde Gazi gibi büyük dâhi yetiştiren Türk milleti niye ilim ve sanat sahasında en yüksek şahsiyetler yetiştiremesin? İstiklal harbinde tezâhür eden millî kudret sulh zamanında niye ilim ve sanat sahasında tecelli eylemesin? Yalnız bu mefkûrenin tahakkuku ilim muhabbetine, sanat zevkine mâlik geniş bir muhitte temin edilebilir. *Hayat* böyle muhitin tercümanı olabildiği gün en hayırlı bir vazife görmüş olacaktır."⁹²

26 Haziran 1928'de kurulan ve Latin alfabesine geçişin alt yapısını hazırlamakla görevlendirilen Dil Encümeni'nde de üye olarak çalışan Erişirgil,⁹³ 24 Mart 1930-27 Temmuz 1931 tarihleri arasında Maarif Vekaleti Müsteşarlığı yapmıştır. Müsteşarlık görevinden ayrılışı sonrasında aynı yıl İstanbul Maarif Müdürlüğüne ve ek olarak da İstanbul Lisesi felsefe öğretmenliğine tayin edilmiştir.⁹⁴ 1936'da Şükri Baban'dan boşalan Mülkiye Mektebi Müdürlüğüne ve sosyoloji, iktisadî doktrinler tarihi profesörlüğüne atanan Erişirgil, Mülkiye'nin Ankara'ya naklinden Nisan 1942'ye kadar fasılasız yedi yıl bu görevde kalmıştır. Bu görevi sırasında 1939-1942 yılları arasında Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi dekan vekilliği ve Sosyoloji Enstitüsü profesörlüğünü de yerine getiren Erişirgil, 3 Nisan 1942'de Cumhuriyet Halk Fırkası'ndan Zonguldak milletvekili olarak seçilmesi üzerine bu görevlerinden ayrılmıştır. Altıncı ve yedinci dönemlerde Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde Zon-

⁹² Mehmet Emin, "Hayat Niçin Çıkıyor?", *Hayat*, sy. 1 (2 Kânûn-ı Evvel 1926), s. 1-2. *Hayat* hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Uçman, "Dergiler Arasında", s. 521-524.

⁹³ Dil Encümeni'nin diğer üyeleri şunlardır: Ragıp Hulusi [Özden], İbrahim [Grantay], Ahmet Cevat [Emre], İhsan [Sungu], Avni [Başman], Falih Rıfkı [Atay], Ruşen Eşref [Ünaydın], Yakup Kadri [Karaosmanoğlu].

⁹⁴ Levent Bayraktar, Erişirgil'in İstanbul Lisesi felsefe öğretmenliği yerine 1932-33'te Yüksek Muallim Mektebi Müdürü olduğunu belirtmektedir; bkz. Bayraktar, "Mehmet Emin Erişirgil" (1891-1965)", s. 527; a.mlf., "Mehmet Emin Erişirgil", s. 64.

guldak milletvekili olarak görev yapan Erişirgil, Hasan Saka tarafında kurulan 17. hükümette (10 Haziran 1948-16 Ocak 1949) Gümrük ve Tekel, Şemsettin Günaltay tarafından kurulan 18. hükümette de (16 Ocak 1949-22 Mayıs 1950) İçişleri bakanı olarak yer almıştır. 1950 seçimlerinin ardından siyaseti bırakan Erişirgil, bir süre Türkiye İş Bankası'nın kurduğu yayın şirketinde müdür muavinliğinde bulunmakla birlikte vaktinin çoğunu kitap ve makale telifiyle geçirmiştir. 7 Şubat 1965'te Ankara'da vefat eden Erişirgil, Hacı Bayram Camii'nde öğle namazını müteakip kılınan cenaze namazı sonrasında Cebeci Asri Mezarlığı'na defnedilmiştir.⁹⁵

*

Mehmet Emin Erişirgil, felsefenin II. Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e uzanan süreçteki serüveninde gerek eserleri gerekse üstlendiği görevlerle önemli bir rol oynamıştır. Hem siyasî hem de entelektüel açıdan oldukça hareketli olan bu dönemde Erişirgil'in felsefi yaklaşımında birtakım değişikliklerin olduğu gözlenirse de, genel olarak bakıldığında, onun Türkiye'de bir felsefe kültürünün oluşması ve yaygınlaşması için çabaladığını söylemek mümkündür. Bu doğrultuda o, bir yandan liselerde ve Dârülfünûn'da verdiği dersler, diğer yandan kaleme aldığı kitap ve makalelerle hem Türkçe felsefe literatürünün oluşmasına hem de Türkçenin felsefe dili olarak gelişimine göz ardı edilemeyecek katkılarda bulunmuş; felsefenin bir "cevaplar bütünü" olmaktan ziyade ezeli-ebedî "sorular bütünü" olduğunu vurgulayarak bu sorularla meşgul olmanın insan zihninin eğitimi açısından gerekliliğini savunmuştur.

Bilimin çeşitli dallarındaki baş döndürücü gelişmeler neticesinde ortaya çıkan pozitivist, materyalist, naturalist, evrimci, katı determinist felsefi yaklaşımların Osmanlı-Türk entelektüelleri arasında makes bulmasına bir tepki olarak 1920'lerin ilk yıllarında *Dergâh* mecmuası etrafında gelişen Bergsonculuğun önde gelen savunucuları arasında karşımıza çıkan Erişirgil, bu tavrını ilerleyen yıllarda bir yandan Alman İdealizmi (Fichte), diğer yandan da William James ve John Dewey'in pragmatist felsefesiyle beslemiştir. Her şeyi pozitivist yöntemlerle açıklama çabalarına yönelttiği eleştirilerde Bergson felsefesinden yararlılsa da Bergsoncu anlamda "sezgi"yi bir bilgi kaynağı olarak benimseme konusunda mesafeli bir tavır takınan Erişirgil'in bu tavrı onu zaman içinde pragmatizme yaklaştırmıştır. Bu yakınlaşmada yeni kurulan Cumhuriyet'in siyasî ve ideolojik ihtiyaçları da önemli, hatta başlıca etken olarak rol oynamış gözükmektedir. Erişirgil'in *Milli Mecmua*'daki yazılarında karşımıza çıkmaya başlayan ve *Hayat* mecmuasında tam anlamıyla somutlaşan pragmatist tavrı onu, bir yandan Cumhuriyet ideallerini benimsemiş genç bir nesil yetiştirme amacını bayraklaştırmaya, diğer yandan da Nietzsche'nin etkisiyle (felsefe de dâhil olmak üzere) tüm bilgi disiplinlerinin hayatla, pratikle iç içe ve onlar üzerinde etkili olması gerektiğini ısrarla savunmaya sevk etmiştir. Erişirgil'in Bergsonculukla başlayan düşünce serüveninin, pozitivist bir dünya görüşü temelinde kurulan Cumhuriyet'in hizmetinde nasıl bir dönüşüme uğradığına dair gelecekte yapılacak araştırmalar, Osmanlı'dan Cumhuriyet'e uzanan sürecin düşünce ayağını daha iyi anlamamıza yardımcı olacaktır.

⁹⁵ Çankaya, *Yeni Mülkiye Tarihi*, s. 864-865.

Dârülfünûn Edebiyat Fakültesi Felsefe Şubesi Programında "Tarih-i Felsefe" Dersi (1919-1929)

Yıl	Dersin Adı	Hoca	Ders Günü ve Saati	Ders Yeri	Dersin Muhtevası	Notlar	Ev Adresi
1334-1335 16 Şubat-16 Haziran 1335 [1919]	Tarih-i Felsefe	Muallim Mehmet Emin Bey	Pazar 11:10- 12:10	Kat 3 Numara 13	1. Rönesans'ta âlem hakkındaki telakkiler ve ehemmiyeti: Nikolaus Cusanus, Benedino Tefesio ve Kopernik'in felsefe-i cedideye hizmetleri 2. Giordano Bruno, Tomasso Campanella 3. Ulûm-ı müsbetenin teessüs ve usullerinin tahriri ve keşfi: Leonardo da Vinci, Galile'nin ulûm-ı cedide usullerini tahriri ve tabrik etmeleri sayesinde ilim hakkında vücuda gelen yeni telakkiler: Bacon	Bu ders umuma açıktır	
	Tarih-i Felsefe	Muallim Mehmet Emin Bey	Cumartesi 10:05-11:05	Kat 3 Numara 10		Mehmet Emin'in umuma açık konferans- larının tarihleri: 8 Nisan, 15 Nisan, 22 Nisan, 6 Mayıs	
1335-1336 15 Teşrin-i Evvel-16 Şubat [1335/1919]	Tarih-i Felsefe	Muallim Mehmet Emin Bey	Talebeye: Cumartesi 8:00-10:15 [9:00- 10:00], Salı 10:15-11:15 Tâlibâta: Cumartesi 2:00-3:30 [2:15-3:15], Salı 3:15- 5:00 [3:30- 4:30]	Kat 3 Numara 13	1. Yunan-ı kadim felsefesinden Sufestâiler ve Sokrat 2. Kurun-ı cedide felsefesinden Descartes ve Kartezyenler	Müdüvîmin müracaat zamanları: Pazartesi 3:00-4:00	
[1336] 1920	Tarih-i Felsefe	Muallim Mehmet Emin Bey	Talebeye: Cumartesi 10:15- 11:15, Salı 11:30-12:30 Tâlibâta: Cumartesi 1:00-2:00, Salı 2:15- 3:15	Kat 3, Numara 7	<i>Kış sômesi:</i> 1. Kant'tan evvel Almanya'da felsefe, Leibniz ve Wolf 2. On yedinci ve on sekizinci asırlarda İngiliz feylesofları 3. Yunan-ı kadim felsefesinden Eflatun <i>Yaz sômesi:</i> 1. On sekizinci asırda Fransız feylesofları 2. Yunan-ı kadim felsefesinden Aristo	Müdüvîmin müracaat zamanları: Pazartesi günü 3:00- 4:00	Üsküdar'da İmrahor'da Eczane Sokağ'ında 23 numarada
1337-1338 [1921-1922]	Tarih-i Felsefe	Muallim Mehmet Emin Bey	Talebeye: Cumartesi 10:15- 11:15, Salı 11:30-12:30 Tâlibâta: Cumartesi 1:00-2:00, Salı 2:15- 3:15		<i>Kış sômesi:</i> 1. Kant 2. Yunan-ı kadimde Sufestâilere kadar etkâr-i felsefiyye <i>Yaz sômesi:</i> 1. Kant'tan sonra Almanya'da felsefe: Fichte, Schelling, Frederic Hegel, Schleiermacher 2. Sofestâiler ve Sokrat	Müdüvîmin müracaat zamanları: Pazartesi günü 3:00- 4:00	
1338-1339 [1922-1923]	Tarih-i Felsefe	Muallim Mehmet Emin Bey	Cumartesi 10:15- 11:15, Salı 11:30-12:30	Kat 3 Numara 7	<i>Kış sômesi:</i> 1. Alman Romantik feylesofları: Schelling, Hegel 2. Yunan-ı kadim felsefesinden Sokrat <i>Yaz sômesi:</i> 1. Schopenhauer ve İngiliz tecrübe mesleki 2. Yunan-ı kadim felsefesinden Eflatun	Müdüvîmin müracaat zamanları: Pazartesi günü 3:00- 4:00	Çiğangir'de Kaptan Sokağ'ında 52 numarada
1339-1340 [1923-1924]	Tarih-i Felsefe	Muallim Mehmet Emin Bey	Cumartesi 10:15- 11:15, Salı 11:30-12:30	Kat 3 Numara 7	<i>Kış sômesi:</i> 1. Stuart Mill, Herbert Spencer. <i>Yaz sômesi:</i> 1. On dokuzuncu asrın nisf-i ahirinde Fransız felsefesi Bu sômestride haftada bir saat Stuart Mill'in eserleri üzerinde tedkik-i mütân		Çiğangir'de Kaptan Sokağ'ında 52 numarada
1341-1342 [1925-1926]	Tarih-i Felsefe	Mehmet Emin Bey	Cumartesi, Salı 10:15- 11:15 *		<i>Kış sômesi:</i> 1. Nietzsche ve muasr Alman- ya'da felsefi cereyanlar 2. Rönesans felsefesi	Cumartesi 10:15- 11:15; Salı 11:30-	Çiğangir'de Kaptan Sokağ'ında 52

			Yaz s0mestri: Salı 9:00-10:00		3. On dokuzuncu asrın nisf-i ahirinde Fransız felsefesi Yaz s0mestri: Aristo	12:30'da İlahiyat 0ğrencileri-ne Felsefe Tarihi dersi veriyor. * Dârülfünûn Divân'nda İlahiyat Fak0ltesi kontenjanından m0ntehab 0ye ve kâtip olarak yer alıyor.	numarada; Çapa Kız Muallim Mektebi[nde]
1926-1927	Târîh-i Felsefe	M0derris Mehmet Emin Bey	Pazartesi 13:45-14:45, Çarşamba 15:00-16:00 Pazartesi, Perşembe 11:30-12:30	Edebiyat Fak0ltesi'nin yeri: Bayezid'de m0lğa Harbiye Nezaretî binasında 0st katta	Kış ve yaz s0mestri: 1. On dokuzuncu asrın ikinci nisfında Fransız feylesofları 2. Yunan felsefesinden Neoplatonizm 3. R0nesans feylesofları	Bu ders İlahiyat Fak0ltesi 0ğrencileri de alıyor. * Dârülfünûn Divân'nda İlahiyat Fak0ltesi kontenjanından m0ntehab 0ye ve kâtip olarak yer alıyor.	Çihangir'de Kaptan Sokağ'ında 52 numarada [Telefon] 2080 Beyoğlu
	Felsefe-i Din	M0derris Mehmet Emin Bey	Cumartesi 9:00-10:00, Perşembe 15-16			İlahiyat Fak0ltesi 0ğrencileri-ne veriliyor.	
1927-1928	Târîh-i Felsefe	M0derris Mehmet Emin Bey (vekaleten M0derris Muavini Orhan Sadeddin Bey)	Pazartesi 13:45-14:45, Çarşamba 15:00-16:00				
	ârîh-i Felsefe (ikinci Devre: İhtisas Devresi)	M0derris Mehmet Emin Bey (vekaleten M0derris Muavini Orhan Sadeddin Bey)	Pazartesi, Perşembe 11:30-12:30			İlahiyat Fak0ltesi'ndeki Felsefe-i Din dersi M0derris vekili [Mustafa] Şekip Bey tarafından veriliyor.	Çihangir'de Kaptan Sokağ'ında 52 numarada [Telefon] 2080 Beyoğlu
1928-1929	Târîh-i Felsefe	M0derris Mehmet Emin Bey (vekaleten M0derris Muavini Orhan Sadeddin Bey)	Pazartesi 13:45-14:45, Çarşamba 13:45-14:45			İlahiyat Fak0ltesi'ndeki Felsefe-i Din dersi M0derris vekili [Mustafa] Şekip Bey tarafından veriliyor.	Çihangir'de Kaptan Sokağ'ında 52 numarada [Telefon] 2080 Beyoğlu
	Târîh-i Felsefe (ikinci Devre: İhtisas Devresi)	M0derris Mehmet Emin Bey (vekaleten M0derris Muavini Orhan Sadeddin Bey)	Pazartesi, Perşembe 11:00-11:55		Kış ve yaz s0mestri: 1. Alman felsefesi: Kant'tan Hegel'e kadar		

EK 2

Mehmet Emin Erişirgil'in Kitap ve Makaleleri

Aşağıdaki listenin hareket noktasını, Levent Bayraktar'ın "Mehmet Emin Erişirgil (1891-1965)" adlı makalesinin sonunda yer alan ek (s. 549-553) oluşturmaktadır. Bayraktar sözkonusu ekte Erişirgil'in makalelerini; sayfa aralıklarını belirtmeden, sadece cilt, sayı ve tarih bilgilerini dikkate alıp yazıların başlıklarında ciddi tasarruflarda bulunarak, yayınladıkları dergilere göre listelemiş, ardından telif ve tercüme eserlerinin künyelerini vermiştir. Bu çalışmanın hazırlık sürecinde, Bayraktar'ın listesinde yer almayan Erişirgil'e ait çok sayıda makale tespit etmiş olmamız, yeniden böyle bir liste hazırlamamızın en önemli sebebidir. Erişirgil'in düşünce serüvenini/seyrini daha rahat takip edebilmek için bu listede kitap ve makaleler bir bütün olarak yayın tarihleri dikkate alınarak sıralanmış, Erişirgil'in eserlerinde kullandığı imzalar kaydedilmiş ve makalelerin sayfa aralıkları belirtilmiştir.

1. E.N (İstanbul Sultanisi muallimlerinden), "Anadolu Müslümanları", *Sebilürreşad*, sy. 33/215 (4 Teşrin-i Evvel 1328 [1912]/7 Zilkade 1330), s. 131-133.
2. Émile Boirac, *Felsefe yahud Hikmet-i Nazariyye: Birinci Kitap: İlm-i Ahvâl-i Ruh*, çev. Mehmet Emin (İstanbul ve Mercan sultanîleri Felsefe ve Davudpaşa ve Kabataş sultanîleri Edebiyat ve Felsefe Muallimi), Tefeyyüz Kitaphanesi, Dersaadet 1330 [1914], 316 s.
3. Mehmet Emin, *Yeni Malumât-ı Medeniyye ve Kânûniyye*, Artin Asaduryan ve Mahdumları Matbaası, İstanbul 1330 [1914] 292 s. İkinci baskı: *Malumât-ı Vataniyye*, Yeni Matbaa, İstanbul 1341 [1925], 240 s. Üçüncü baskı: *Malumât-ı Vataniyye*, Kanaat Kitaphanesi, İstanbul 1342 [1926], 256 s.
4. Mehmet Emin, "Kitâbiyât Tahlilleri: Târîh-i Felsefe, müellifi Abbe Barbe, mütercimi Bohor İsrail, Matbaa-i Âmire 1331", *Dârülfünûn Edebiyat Fak0ltesi Mecmuası*, I/5 (Teşrin-i Sâni 1332 [1916]), s. 535-536.
5. Mehmet Emin (Dârülfünûn Târîh-i Felsefe M0derris Muavini), "Locke'un Terbiye Hakkında Bazı Fikirleri", *Muallim Mecmuası*, I/10 (1 Mayıs 1333 [1917]), s. 305-309.
6. Mehmet Emin, "Ahlak Ne Vakit İlim Olabilir?", *İctimâiyyât Mecmuası*, I/3 (Haziran 1333 [1917]), s. 134-140.
7. Mehmet Emin, "Hayatiyât ve Ahlak", *İctimâiyyât Mecmuası*, I/4 (Temmuz 1333 [1917]), s. 174-178.
8. Mehmet Emin, "Din, Felsefe, İlim", *Yeni Mecmua*, I/3 (26 Temmuz 1917), s. 42-45.
9. Mehmet Emin (Dârülfünûn Târîh-i Felsefe M0derris Muavini), "Fikret ve Felsefe-i Ahlakıyyesi", *Muallim Mecmuası*, I/14 (1 Eylül 1333 [1917]), s. 473-479.

10. Mehmet Emin (Dârülfünûn Târîh-i Felsefe Muallimi), "Eflatun'dan Evvel Felsefe-i İctimâiyye-1", *İctimâiyyât Mecmuası*, II/6 (Eylül 1333 [1917]), s. 250-256.
11. Mehmet Emin (Dârülfünûn Târîh-i Felsefe Müderris Muavini), "Mûsikî ve Mekteplerimiz", *Muallim Mecmuası*, II/15 (15 Teşrin-i Evvel 1333 [1917]), s. 539-543.
12. Mehmet Emin (Dârülfünûn Târîh-i Felsefe Muallimi), "Kızlarımızın Terbiyesi", *Muallim Mecmuası*, II/17 (15 Kânûn-i Evvel 1333 [1917]), s. 602-607.
13. Mehmet Emin (Dârülfünûn Târîh-i Felsefe Muallimi), "Sultanilerde Felsefe Tedrisatının Gayesi", *Muallim Mecmuası*, II/20 (15 Mart 1334 [1918]), s. 712-717.
14. Mehmet Emin (Dârülfünûn Târîh-i Felsefe Muallimi), "Safahat'ın Beşinci Kitabı Münasebetiyle: Din Edebiyatı", *Muallim Mecmuası*, II/23 (15 Haziran 1918), s. 801-806.
15. Mehmet Emin, "İctimâiyyât ve Kıymet Hükümleri", *Düşünce*, sy. 1 (15 Temmuz 1918), s. 30-34.
16. Mehmet Emin (Dârülfünûn Târîh-i Felsefe Muallimi), "Çanakale Hamâseti ve Medeniyet", *Yeni Mecmua Çanakale Nüsha-i Fevkalâde*, 18 Mart 1918, s. 44.
17. Mehmet Emin (Dârülfünûn muallimlerinden), "Ahlak Telakkisinde Asrîlik", *Büyük Mecmua*, sy. 2 (13 Mart [1]919), s. 19.
18. [Mehmet Emin, *Devr-i İntibâh Felsefesi ve Feylesofları*, Dârülfünûn Matbaası, İstanbul 1336/1920, 64 s.]
19. Mehmet Emin Bey, *Tarih-i Felsefe Notları: Kurûn-ı Cedide Felsefesinden Descartes ve Kartezyenler*, Dârülfünûn Matbaası, İstanbul 1336 [1920], 176 s. Çeviri yazı ve sadeleştirme: *Descartes ve Kartezyenler*, haz. Erdoğan Erbay, Ali Utku, Çizgi Kitabevi, Konya 2006, 146 s.
20. Mehmet Emin Bey, *Wilhelm Leibniz*, Dârülfünûn Matbaası, İstanbul 1337 [1921], 16 s. Çeviri yazı ve sadeleştirme: *Descartes ve Kartezyenler* içinde, haz. Erdoğan Erbay, Ali Utku, Çizgi Kitabevi, Konya 2006, s. 147-158.
21. Mehmet Emin (Dârülfünûn Târîh-i Felsefe Muallimi), "Hasbihal", *Dergâh*, I/4 (1 Haziran [1]337 [1921]), s. 53-54.
22. Mehmet Emin (Dârülfünûn Târîh-i Felsefe Muallimi), "Ulûm-Şuur 2", *Dergâh*, I/5 (20 Haziran [1]337 [1921]), s. 70-71.
23. Mehmet Emin (Târîh-i Felsefe Muallimi), "Ne Çıkar? 3", *Dergâh*, II/13 (20 Teşrin-i Evvel [1]337 [1921]), s. 4.
24. Mehmet Emin (Târîh-i Felsefe Muallimi), "Anlaşılmaz ki... Anlayamazsınız ki 4", *Dergâh*, II/14 (5 Teşrin-i Sâni [1]337 [1921]), s. 23.
25. Mehmet Emin (Târîh-i Felsefe Muallimi), "Gülmek Nedir ve Kime Gülüyoruz?", *Dergâh*, II/17 (20 Kânûn-ı Sâni [1]337 [1921]), s. 72-73.
26. Mehmet Emin (Târîh-i Felsefe Muallimi), "Emil Boutroux ve Felsefesi-1", *Dergâh*, II/18 (5 Kânûn-ı Sâni [1]338 [1922]), s. 85-87.

27. Mehmet Emin (Târîh-i Felsefe Muallimi), "Emil Boutroux ve Felsefesi-2", *Dergâh*, II/19 (20 Kânûn-ı Sâni [1]338 [1922]), s. 99-100.
28. Mehmet Emin, "Kant'a Göre Felsefe-i Tarih: Terakki Nedir?", *Düşünce*, sy. 1-3 (30 Mart 1338 [1922]) s. 9-12.
29. Mehmet Emin (Târîh-i Felsefe Muallimi), "Fichte ve Âlimlerin Vazifesi", *Dârülfünûn Edebiyat Fakültesi Mecmuası*, II/2 (Mayıs 1338 [1922]), s. 81-92.
30. Mehmet Emin (Târîh-i Felsefe Muallimi), "Diyarbakır'da Ziya Gökalp Beyefendi'ye", *Dergâh*, II/33 (20 Ağustos [1]338 [1922]), s. 134-135.
31. M. E., "Kitâbiyât: Hak mefhumunun ve kuvve-i müeyyidesinin sûret-i telakkisi hakkında İslam felsefe-i hukukuyla Avrupa felsefe-i hukuku arasında bir mukayeseye dair konferans: Müderris Seyyid Bey, İstanbul 1338, Kader Matbaası", *Dârülfünûn Edebiyat Fakültesi Mecmuası*, II/4 (Eylül 1338 [1922]), s. 254-256.
32. Mehmet Emin (Dârülfünûn Târîh-i Felsefe Muallimi), "Bizde Feylesof Niye Yetişmedi?", *Dergâh*, II/42 (5 Kânûn-ı Sâni [1]339 [1923]), s. 86-87.
33. Mehmet Emin (Dârülfünûn Târîh-i Felsefe Muallimi), "İki Eser-i Felsefi Münasebetiyle", *Dârülfünûn Edebiyat Fakültesi Mecmuası*, III/2-3 (Ağustos-Teşrin-i Evvel [1]339 [1923]), s. 159-174.
34. Mehmet Emin (Dârülfünûn Târîh-i Felsefe Muallimi), "Felsefe Adamı", *Milli Mecmua*, sy. 1 (1 Teşrin-i Sâni 1339 [1923]), s. 3-4.
35. Mehmet Emin (Târîh-i Felsefe Muallimi), "İki Tarz-ı Rü'yet, İki Tarz-ı Tefekkür", *Milli Mecmua*, sy. 2 (15 Teşrin-i Sâni 1339 [1923]), s. 21-23.
36. Mehmet Emin (Dârülfünûn Târîh-i Felsefe Muallimi), "Hazımsızlık Devri", *Mihrab*, sy. 1 (15 Teşrin-i Sâni 1339 [1923]), s. 11-16.
37. Mehmet Emin (Dârülfünûn Târîh-i Felsefe Muallimi), "İç Sıkıntısı ve Vazife Heyecanı", *Milli Mecmua*, sy. 3 (1 Kânûn-ı Evvel 1339 [1923]), s. 37-38.
38. Mehmet Emin (Dârülfünûn Târîh-i Felsefe Muallimi), "Terakki Etrafında Birleşemez miyiz?", *Mihrab*, sy. 2 (1 Kânûn-ı Evvel 1339 [1923]), s. 33-37.
39. Mehmet Emin (Dârülfünûn Târîh-i Felsefe Muallimi), "Muhafaza Ne Demek?", *Milli Mecmua*, sy. 4 (13 Kânûn-ı Evvel 1339 [1923]), s. 53.
40. Mehmet Emin (Dârülfünûn Târîh-i Felsefe Muallimi), "Felsefe Neşriyatında Bir Terakki Hatvesi", *Mihrab*, sy. 3 (15 Kânûn-ı Evvel 1339 [1923]), s. 65-67.
41. Mehmet Emin (Dârülfünûn Târîh-i Felsefe Muallimi), "Bugünkü Medeniyetin İki Umdesi", *Milli Mecmua*, sy. 5 (27 Kânûn-ı Evvel 1339 [1923]), s. 68.
42. Mehmet Emin (Dârülfünûn Târîh-i Felsefe Muallimi), "Hürriyet Niçin Lazım?", *Milli Mecmua*, sy. 6 (15 Kânûn-ı Sâni 1340 [1924]), s. 82-84.
43. Mehmet Emin (Dârülfünûn Târîh-i Felsefe Muallimi), "Medrese [1] 2", *Mihrab*, sy. 5 (15 Kânûn-ı Sâni 1340 [1924]), s. 129-131.

44. Mehmet Emin (Dârülfünûn Târîh-i Felsefe Muallimi), "Demokrasilerde Hükümet Adamlarının Ugradığı Müşkilât", *Milli Mecmua*, sy. 7 (24 Kânûn-ı Sâni 1340 [1924]), s. 98-99.
45. Mehmet Emin (Dârülfünûn Târîh-i Felsefe Muallimi), "Medreselerde Eksik Olan Usûl-i Tedris midir? 3", *Mihrab*, sy. 6 (1 Şubat 1340 [1924]), s. 125-127.
46. Mehmet Emin (Dârülfünûn Felsefe Tarihi Muallimi), "Bir Tecrübe-i Hayat", *İctihad*, sy. 162 (1 Şubat 1924), s. 3303-3305.
47. Mehmet Emin (Dârülfünûn Târîh-i Felsefe Muallimi), "Mekteplerde Mefkûreli Gençler Nasıl Yetişir?", *Milli Mecmua*, sy. 8 (7 Şubat 1340 [1924]), s. 114-115.
48. Mehmet Emin (Dârülfünûn Târîh-i Felsefe Muallimi), "Mekteplerde Mefkûreli Gençler Nasıl Yetişir? 2", *Milli Mecmua*, sy. 9 (21 Şubat 1340 [1924]), s. 130-131.
49. Mehmet Emin (Dârülfünûn Târîh-i Felsefe Muallimi), "Vazife Heyecanı", *Milli Mecmua*, sy. 1 (6 Mart 1340 [1924]), s. 146.
50. Mehmet Emin (Dârülfünûn Felsefe Tarihi Muallimi), "Tedrisatın Tevhidi ve İlahiyat Fakültesi", *Mihrab*, sy. 9 (15 Mart 1340 [1924]), s. 257-260.
51. Mehmet Emin (Dârülfünûn Târîh-i Felsefe Muallimi), "Büyük İnkılâp", *Milli Mecmua*, sy. 11 (20 Mart 1340 [1924]), s. 162-163.
52. Mehmet Emin (Dârülfünûn Târîh-i Felsefe Müderrisi), "Sürur", *Mihrab*, sy. 10 (1 Nisan 1340 [1924]), s. 289-291.
53. Mehmet Emin (Dârülfünûn Târîh-i Felsefe Muallimi), "Dua", *Milli Mecmua*, sy. 12 (10 Nisan 1340 [1924]), s. 177-178.
54. Mehmet Emin (Dârülfünûn Felsefe Tarihi Müderrisi), "Anadolu'da Maarif Nasıl Taammüm Edebilir?", *Anadolu Mecmuası*, sy. 2 (1 Mayıs [1]340 [1924]), s. 50-53.
55. Mehmet Emin (Târîh-i Felsefe Müderrisi), "Tahlil ve Tenkit: Terbiye Musâhabeleri, mütercimi: Şekip Bey, İkbâl Kütüphanesi", *Milli Mecmua*, sy. 14 (15 Mayıs 1340 [1924]), s. 217-218.
56. Mehmet Emin (Dârülfünûn Târîh-i Felsefe Müderrisi), "Son Hey'et-i İlmiyye", *Anadolu Mecmuası*, s. 3 (1 Haziran [1]340 [1924]), s. 110-113.
57. Mehmet Emin (Dârülfünûn Târîh-i Felsefe Müderrisi), "Bir İki Misal", *Milli Mecmua*, sy. 16 (12 Haziran 1340 [1924]), s. 245.
58. Mehmet Emin (Dârülfünûn müderrislerinden), "Hakikaten Felsefe Züğürdüyüz", *Mihrab*, sy. 15-16 (1 Temmuz 1340 [1924]), s. 465-467.
59. Mehmet Emin (Dârülfünûn Felsefe Tarihi Müderrisi), "Fichte ve Mücadeleleri 1", *Anadolu Mecmuası*, sy. 5 (1 Ağustos 1340 [1924]), s. 164-168.
60. Mehmet Emin (Dârülfünûn Târîh-i Felsefe Müderrisi), "Mütefekkirler Arasında Perişanlık", *Mihrab*, sy. 24 (1 Kânûn-ı Evvel 1340 [1924]), s. 833-834.

61. Mehmet Emin (Dârülfünûn Târîh-i Felsefe Müderrisi), "Terbiye ve Felsefe", *İlk Terbiye ve Tedrisât Mecmuası*, sy. 2 (Teşrin-i Sâni 1340 [1924]), s. 60-64.
62. Mehmet Emin (Dârülfünûn müderrislerinden), "Ziya Gökalp ve İlim", *Milli Mecmua*, sy. 24 (5 Teşrin-i Sâni 1340 [1924]), s. 379-382.
63. Mehmet Emin (Târîh-i Felsefe Müderrisi), "Yeni Neşrolunan Kitaplardan: Milliyet Nazariyeleri ve Milli Hayat, İzzet Bey, Kanaat Kitaphanesi 1339", *Dârülfünûn Edebiyat Fakültesi Mecmuası*, III/4-5 (Teşrin-i Sâni-Mart [1]340 [1924]), s. 227-238.
64. Mehmet Emin (Dârülfünûn Felsefe Tarihi Müderrisi), "Gençlerle Hasbihal", *Milli Mecmua*, sy. 27 (15 Kânûn-ı Evvel 1340 [1924]), s. 429.
65. Mehmet Emin (Dârülfünûn Târîh-i Felsefe Muallimi), *Kant ve Felsefesi*, Matbaa-i Âmire, İstanbul 1339 [1340/1924], 412 s. Çeviri yazı: İnsan Yayınları, İstanbul 1997, 388 s.
66. Mehmet Emin (Dârülfünûn Felsefe Tarihi Müderrisi), "Birkaç Müşâhede Daha", *Milli Mecmua*, sy. 28 (1 Kânûn-ı Sâni 1340 [1341/1925]), s. 445-446.
67. Mehmet Emin (Dârülfünûn Felsefe Tarihi Müderrisi), "İrtica Karşısında Gençlik", *Anadolu Mecmuası*, sy. 9-10-11 (Kânûn-ı Evvel, Kânûn-ı Sâni, Şubat 1341 [1925]), s. 356-358.
68. Mehmet Emin (Dârülfünûn Felsefe Tarihi Müderrisi), "Niçin Kant'ı Tercih Ettim?", *Milli Mecmua*, sy.30 (1 Şubat 1341 [1925]), s. 492 [*Kant ve Felsefesi*'nin önsözü].
69. Mehmet Emin (Dârülfünûn Felsefe Tarihi Müderrisi), "Edebiyat Fakültesi Tarihi Hakkında: Mehmet Ali Aynî Beyefendi'ye", *Milli Mecmua*, sy. 31 (15 Şubat 1341 [1925]), s. 495.
70. Mehmet Emin (Kız Muallimler Mektebi Müdürü), "Tenkit Nasıl Olmalı?", *İctihad*, sy. 175 (1 Mart 1925), s. 3519-3520.
71. Mehmet Emin (Dârülfünûn Felsefe Tarihi Müderrisi), "Edebiyat Fakültesi Tarihi Hakkında 1 [2]: Mehmet Ali Aynî Beyefendi'ye", *Milli Mecmua*, sy. 34 (1 Nisan 1341 [1925]), s. 552.
72. Mehmet Emin, "Mekteplerimize Dair", *Mihrab*, sy. 28 (1 Nisan 1341 [1925]), s. 145-146.
73. Mehmet Emin (Dârülfünûn Felsefe Tarihi Müderrisi), "Pervaneler", *Milli Mecmua*, sy. 35 (15 Nisan 1341 [1925]), s. 569-570.
74. M. E., "Tetkiksiz Yazı Yazmak", *Milli Mecmua*, sy. 48 (1 Teşrin-i Sâni 1341 [1925]), s. 774-775.
75. Mehmet Emin (Felsefe Tarihi Müderrisi), "Friedrich Nietzsche ve Bir Marifet Nazariyesi", *Dârülfünûn Edebiyat Fakültesi Mecmuası*, IV/5 (Teşrin-i Sâni-Kânûn-ı Evvel 1925), s. 338-363.
76. Mehmet Emin (Dârülfünûn Felsefe Tarihi Müderrisi), "Muasır Feylesoflara Göre İlim ve Din", *Dârülfünûn İlahiyat Fakültesi Mecmuası*, sy. 1 (Teşrin-i Sâni 1925), s. 166-182.

77. Mehmet Emin (Dârülfünûn Felsefe Tarihi Müderrisi), "Felsefi Düşünceler", *Milli Mecmua*, sy. 51 (15 Kânûn-ı Evvel 1925), s. 822.
78. Mehmet Emin (Dârülfünûn Felsefe Tarihi Müderrisi), "Etrafindan Haber Olmayan İnsanlar", *Milli Mecmua*, sy. 56 (1 Mart 1926), s. 901-902.
79. Mehmet Emin (Dârülfünûn Felsefe Tarihi Müderrisi), "İlk Tahsilde Esaslı Noktalar", *Muallimler Birliği Mecmuası*, sy. 9 (1 Mart 1926), s. 390-393.
80. Mehmet Emin, "Hayat Niçin Çıkıyor?", *Hayat*, sy. 1 (2 Kânûn-ı Evvel 1926), s. 1-2.
81. Mehmet Emin, "Manevî İnzibat ve Yeni Nesil", *Hayat*, sy. 2 (9 Kânûn-ı Evvel 1926), s. 21-22.
82. Mehmet Emin, "Eski ve Yeni Neslin Düşünceleri Arasındaki Fark", *Hayat*, sy. 3 (16 Kânûn-ı Evvel 1926), s. 42-43.
83. Mehmet Emin, "İnkılâp ve Hayat Hakkında Telakki", *Hayat*, sy. 4 (23 Kânûn-ı Evvel 1926), s. 61-62.
84. Mehmet Emin, "Şark Vilayetlerimiz ve Gençlik", *Hayat*, sy. 5 (30 Kânûn-ı Evvel 1926), s. 81-82.
85. Mehmet Emin, "Kuvvetli Münevver Zümre Nasıl Yetiştir?", *Hayat*, sy. 6 (6 Kânûn-ı Sâni 1927), s. 101-102.
86. Mehmet Emin, "Memleketimizin Hususî Vaziyeti", *Hayat*, sy. 7 (13 Kânûn-ı Sâni 1927), s. 121-122.
87. Mehmet Emin, "Kâmil İnsan Mefhumu", *Hayat*, y. 8 (20 Kânûn-ı Sâni 1927), s. 141-142.
88. Mehmet Emin, "Müesseselerin Tarihi ve Devlet Adamları", *Hayat*, s. 17 (24 Mart 1927), s. 321-322.
89. Mehmet Emin, "İktisadî Siyasetimizde En Emin Yol", *Hayat*, sy. 18 (31 Mart 1927), s. 341-342.
90. Mehmet Emin, "Türk Ocakları", *Hayat*, sy. 20 (14 Nisan 1927), s. 381.
91. Hayat [Mehmet Emin], "İki Tarih", *Hayat*, sy. 21 (23 Nisan 1927), s. 401-402.
92. [Mehmet Emin], "Bir Tenkit Münasebetiyle", *Hayat*, sy. 22 (28 Nisan 1927), s. 421.
93. Mehmet Emin, "İnkılâbımızı Tanıttırmak Hususunda Vazifemiz", *Hayat*, sy. 24 (12 Mayıs 1927), s. 461-462.
94. Mehmet Emin, "Hayat'ın İlk Altı Ayı", *Hayat*, sy. 26 (26 Mayıs 1927), s. 501-502.
95. Mehmet Emin, "İdealsizlik Tehlikesi ve Dârülfünûn", *Hayat*, sy. 27 (2 Haziran 1927), s. 1-2.
96. Mehmet Emin, "Ankara'da Son Hafta", *Hayat*, sy. 28 (9 Haziran 1927), s. 21-22.
97. Mehmet Emin, "Tayyareci Lindbergh'in Muvaffakiyeti Münasebetiyle Bazı Mülâhazalar", *Hayat*, sy. 30 (23 Haziran 1927), s. 61-62.
98. Mehmet Emin, "Memleket Coğrafyası ve Milli Tarih", *Hayat*, sy. 31 (30 Haziran 1927), s. 81-82.

99. Mehmet Emin, "İki Sene-i Devriye", *Hayat*, sy. 32 (7 Temmuz 1927), s. 101-103.
100. Mehmet Emin, "Mimar Kemal Öldü", *Hayat*, sy. 34 (21 Temmuz 1927), s. 141-142.
101. Mehmet Emin, "Deutsche Allgemeine Zeitung Neşriyatı Münasebetiyle", *Hayat*, sy. 36 (4 Ağustos 1927), s. 181-182.
102. Mehmet Emin, "Şark ve Garp Meselesine Dair Eserler ve Felsefi Tenkit", *Hayat*, sy. 38 (18 Ağustos 1927), s. 221-222.
103. M. E., "30 Ağustos", *Hayat*, sy. 40 (1 Eylül 1927), s. 261.
104. Mehmet Emin, "Milli İstihsal ve Maarif", *Hayat*, sy. 41 (8 Eylül 1927), s. 281-282.
105. Mehmet Emin, "Birkaç Müşahede", *Hayat*, sy. 43 (22 Eylül 1927), s. 321-322.
106. Mehmet Emin, "Gençlerin Ruhî Kudretini Artırmak Vasıtaları", *Hayat*, sy. 44 (29 Eylül 1927), s. 341-342.
107. Mehmet Emin, "Gazi'nin Nutku 1", *Hayat*, sy. 48 (20 Teşrin-i Evvel 1927), s. 401.
108. Mehmet Emin, "Herr Doktor Maks Fischer'e", *Hayat*, sy. 48 (20 Teşrin-i Evvel 1927), s. 422-424.
109. Mehmet Emin, "Türk'ün Rolü", *Hayat*, sy. 52 (24 Teşrin-i Sâni 1927), s. 501-502.
110. Mehmet Emin, "Bir Senelik Fikir Hayatı", *Hayat*, sy. 53 (1 Kânûn-ı Evvel 1927), s. 1-2.
111. Mehmet Emin, "Zihin ve İş, Nazariye ve Ameliye", *Hayat*, sy. 57 (29 Kânûn-ı Evvel 1927), s. 81-82.
112. Mehmet Emin (İstanbul Dârülfünûnu Felsefe Tarihi Müderrisi ve Milli Talim ve Terbiye Heyeti Reisi), "Medhal: John Dewey'in Felsefesi", John Dewey, *Demokrasi ve Terbiye*, çev. Avni [Başman], Devlet Matbaası, İstanbul 1928, s. c-yv.
113. Mehmet Emin, "Nasıl Bir Fikir Terbiyesine Muhtacız?", sy. 59 (12 Kânûn-ı Sâni 1928), s. 121-122.
114. Mehmet Emin, "Tanassur Hadisesi Bir Hars Buhranı Neticesi midir?", *Hayat*, sy. 64 (16 Şubat 1928), s. 221-223.
115. Mehmet Emin, "Felsefe Cemiyeti", *Hayat*, sy. 66 (1 Mart 1928), s. 261-263.
116. Mehmet Emin, "Laiklik Karşısında Vazifelerimiz", *Hayat*, sy. 72 (12 Nisan 1928), s. 381-382.
117. Mehmet Emin, "Beyaz Zambaklar Memleketinde", *Hayat*, sy. 74 (26 Nisan 1928), s. 425-426.
118. Mehmet Emin, "Lisani mı Mevzuu mu Vahşi Geliyor?", *Hayat*, sy. 77 (17 Mayıs 1928), s. 489-490.
119. Mehmet Emin, "Emanullah Han Hazretleri Ankara'da", *Hayat*, sy. 78 (24 Mayıs 1928), s. 509.
120. Mehmet Emin, "Bir Merasim Dolayısıyla", *Hayat*, sy. 82 (21 Haziran 1928), s. 61-62.

121. Mehmet Emin, "Bir Kitabın Kıymeti", *Hayat*, sy. 87 (26 Temmuz 1928), s. 165-166.
122. Mehmet Emin, "Mürebbiye", *Hayat*, sy. 89 (9 Ağustos 1928), s. 205-206.
123. Mehmet Emin, "Harf İnkılâbı Maarif Seferberliğidir", *Hayat*, sy. 90 (16 Ağustos 1928), s. 225.
124. Mêmnet Emin, "Dağ Yolu", *Hayat*, sy. 95 (20 Eylül 1928), s. 325 [Latin harfli ilk yazısı].
125. Mehmet Emin (Pr.), "Son Yılın Fikir Hayatı", *Hayat*, sy. 106 (6 Kânûn-ı Evvel 1928), s. 28.
126. Mehmet Emin, "İki Kitap, Bir Netice", *Hayat*, sy. 108 (20 Kânûn-ı Evvel 1928), s. 64-66.
127. Mehmet Emin, "Azizim Orhan Bey", *Hayat*, sy. 109 (27 Kânûn-ı Evvel 1928), s. 88 [Mehmet Emin'in 123 numaralı yazısına karşı Orhan Sadettin tarafından kaleme alınan yazıya cevap].
128. Mehmet Emin, "1929", *Hayat*, sy. 110 (3 Kânûn-ı Sâni 1929), s. 101-103.
129. Mehmet Emin, "Zavallı Necati Bey", *Hayat*, sy. 111 (10 Kânûn-ı Sâni 1929), s. 121-122.
130. Mehmet Emin, "Mektepten Çıktıktan Sonra", *Hayat*, sy. 135 (15 Temmuz 1929), s. 1-2.
131. Mehmet Emin, "Meslekî Tedrisat", *Hayat*, sy. 136 (31 Temmuz 1929), s. 1-2.
132. Mehmet Emin, "Edebiyat Tedrisatında Halli Güç Mesele", *Hayat*, sy. 137 (15 Ağustos 1929), s. 1-2.
133. Mehmet Emin, "Kendi Kendine İnanmayanlar", *Hayat*, sy. 138 (1 Eylül 1929), s. 1.
134. Mehmet Emin, "Yüksek Tahsil Meselesi", *Hayat*, sy. 141 (15 Teşrin-i Evvel 1929), s. 1-2.
135. Mehmet Emin, "Yüksek Tahsil Meselesi 2", *Hayat*, sy. 142 (29 Teşrin-i Evvel [1]1929), s. 1.
136. Mehmet Emin, *Yurt Bilgisi*, Kanaat Matbaası, İstanbul 1930, 308 s.
137. Mehmet Emin, *Sokrat*, Kanaat Kütüphanesi, İstanbul 1931, 176 s.
138. Mehmet Emin, "Zavallı İzzet Bey", *Dârülfünûn Edebiyat Fakültesi Mecmuası*, VII/5 (Şubat-Mart 1931), s. 33-34.
139. Mehmet Emin, "Bir Tenkide Cevap", *Dârülfünûn Edebiyat Fakültesi Mecmuası*, VIII/3 (Mayıs 1932), s. 111-118 [Orhan Sadettin'in aynı derginin VIII/1. sayısında (Mart 1932) Mehmet Emin'in *Sokrat* adlı kitabı hakkındaki değerlendirmesine cevap].
140. Henri Bergson, *Ahlâk ve Dinin İki Kaynağı. Birinci Kitap: Ahlâkın İki Kaynağı*, çev. Mehmet Emin, Kanaat Kütüphanesi, İstanbul 1933, 126 s. [Bu tercüme *Yeni Türk Mecmuası*'nın Teşrin-i Evvel 1932 tarihli ilk sayısından itibaren forma forma dergiyle birlikte ek olarak okuyuculara sunulmuştur].
141. Mehmet Emin, "İnkılâpçılık", *Ülkü*, sy. I/1 (Şubat 1933), s. 44-48.

142. Mehmet Emin, "29 Teşrinievvel 1933", *Yeni Türk Mecmuası*, sy. 11 (Teşrin-i Evvel 1933), s. 883-884.
143. Mehmet Emin, "Cümhuriyetin Maarif Zaferi", *Yeni Türk Mecmuası*, sy. 11 (Teşrin-i Evvel 1933), s. 1111-1119.
144. Emin Erişirgil (çeviren), *Kant'tan Parçalar*, Devlet Matbaası, İstanbul 1935, 80 s.
145. Emin Erişirgil, *Filozofi*, Devlet Basımevi, İstanbul 1935, 122 s.
146. [Mehmet Emin Erişirgil], "Bay Mehmet Eminin Söylevi", *Siyasal Bilgiler*, sy. 57 (Birincikânun 1935), s. 15-16.
147. Emin Erişirgil, *Filozofiye Başlangıç*, Devlet Basımevi, İstanbul 1936, 116 s. [4 defa basılmıştır].
148. Emin Erişirgil, *Hukukun Muhtelif Cepheleri ve Hukuk İlmi*, Hapishane Matbaası, Ankara 1938, 12 s.
149. Mehmet Emin Erişirgil (Siyasal Bilgiler Mektebi Müdürü), "Hukukun Üç Cephesi ve Hukuk Tedrisatı", *Siyasi İlimler (Mülkiye)*, sy. 82 (İkinci Kânun 1938), s. 587-595.
150. Mehmet Emin Erişirgil, "Hukukun Üç Cephesi ve Hukuk Tedrisatı", *Ülkü*, sy. XI/61 (Mart 1938), s. 33-41.
151. M. Emin Erişirgil (Prof.), "Cumhuriyette Ekonomi ve Hukuk Tedrisatı", *Siyasi İlimler (Mülkiye)*, sy. 91 (Birinci Teşrin 1938), s. 343-345.
152. M. Emin Erişirgil, "Tabutunun Huzurunda Giderken", *Ülkü*, sy. XII/70 (Birinci Kânun 1938), s. 323-324.
153. Mehmet Emin Erişirgil, "Hukukun Muhtelif Cepheleri ve Hukuk İlmi", *Fikir Hareketleri*, s. 276 (4 Şubat 1939), s. 249-251.
154. Mehmet Emin Erişirgil (Prof.), "Lozan Sulhu", *Siyasi İlimler (Mülkiye)*, sy. 100 (Temmuz 1939), s. 115-120.
155. Mehmet Emin Erişirgil (Prof.), "Bizim Hakkımızda Bir Münakaşa", *Siyasi İlimler (Mülkiye)*, sy. 102 (Eylül 1939), s. 249-251.
156. Mehmet Emin Erişirgil (Prof.), "Yirminci Asır Harplerinin Hakikî Sebepleri 1", *Siyasi İlimler (Mülkiye)*, sy. 103 (1. Teşin 1939), s. 315-320.
157. Mehmet Emin Erişirgil (Prof.), "Umumî Harp Esnasında Çıkan Bir Kanunun Müzakere Zaptından Alınacak Dersler", *Siyasi İlimler (Mülkiye)*, sy. 104 (2. Teşrin 1939), s. 370-371.
158. Mehmet Emin Erişirgil (Prof.), "Tanzimat'ın Yüzüncü Yılı Münasebetile Tanzimat'a Dair Meseleler", *Siyasi İlimler (Mülkiye)*, sy. 105 (1. Kanun 1939), s. 423-426.
159. M. Emin Erişirgil (Prof.), "Memur Yetiştirme İş", *Siyasi İlimler (Mülkiye)*, sy. 109 (Nisan 1940), s. 3-7.
160. Mehmet Emin Erişirgil (Prof.), "Gençlik Teşkilâtı ve İş Mükellefligi", *Siyasi İlimler (Mülkiye)*, sy. 113 (Ağustos 1940), s. 237-251.

161. Mehmet Emin Erişirgil, "İdare Amiri Yetiştirme İşi", *Siyasi İlimler (Mülkiye)*, sy. 126 (Eylül 1941).⁹⁶
162. Mehmet Emin Erişirgil, "Seçkin Zümre ve Karakteri", *Siyasi İlimler (Mülkiye)*, sy. 127 (Ekim 1941).
163. Mehmet Emin Erişirgil, "İktisat Durumu Karşısında Vazifelerimiz", *Ülkü*, sy. 28 (16 II. Teşrin 1942), s. 2-3.
164. Emin Erişirgil, "Ahlak Terbiyesi Etrafında Münakaşalar", *Ülkü*, sy. 36 (16 Mart 1943), s. 2-3.
165. M. Emin Erişirgil, "Adli Politika", *Siyasi İlimler (Mülkiye)*, sy. 145 (Nisan 1943), s. 4-6.
166. Mehmet Emin (Mülkiye İctimaiyat Profesörü, Ankara), "Mehmet İz-zet", *İş*, sy. 23-24 (İstanbul 1940), s. 76-77.
167. Emin Erişirgil (Prof.), "Seçkin Kime Derler?", *Ülkü*, sy. 4 (16 2. Teşrin 1941), s. 2-3.
168. Mehmet Emin Erişirgil, "Gençlik ve İş Terbiyesi", *Ülkü*, II/19 (1 Temmuz 1942), s. 1-2.
169. Mehmet Emin Erişirgil, "İktisadi Durum Karşısında Vazifelerimiz", *İktisadi Yürüyüş Mecmuası*, sy. 3-4 (1942-1943), s. 72-73.
170. Emin Erişirgil, "Meşrutiyet Devrinde Ahlâk Terbiyesi Etrafında Münakaşalar II", *Ülkü*, sy. 37 (1 Nisan 1943), s. 2-4.
171. Emir Erişirgil, "Ahlâk Terbiyesi Hakkında Bazı Fikirler I", *Ülkü*, sy. 39 (1 Mayıs 1943), s. 2-3.
172. Emin Erişirgil, "Ahlâk Terbiyesi Hakkında Bazı Fikirler: Ahlâk Terbiyesinin Yolları II", *Ülkü*, sy. 40 (16 Mayıs 1943), s. 2-3.
173. M. Emin Erişirgil, "Birinci Yirmi Yıldan İkinci Yirmi Yıla", *Ülkü*, sy. 51 (1 2. Teşrin 1943), s. 4-5.
174. Mehmet Emin Erişirgil, "Atatürk", *Ülkü*, sy. 52 (16 2. Teşrin 1943), s. 3.
175. Emin Erişirgil, *Felsefeye Başlangıç*, Milli Eğitim Basımevi, Ankara 1944, 203 s.
176. M. Emin Erişirgil, "Ziya Gökalp", *Ülkü*, sy. 55 (1 2. Kanun 1944), s. 2-4.
177. M. Emin Erişirgil, "Ziya Gökalp II", *Ülkü*, sy. 56 (16 2. Kanun 1944), s. 4-5.
178. M. Emin Erişirgil, "Ziya Gökalp III", *Ülkü*, sy. 57 (1 Şubat 1944), s. 2-5.
179. M. Emin Erişirgil, "Ziya Gökalp IV", *Ülkü*, sy. 59 (1 Mart 1944), s. 2-4.
180. M. Emin Erişirgil, "Ziya Gökalp V", *Ülkü*, sy. 60 (16 Mart 1944), s. 2-4.

⁹⁶ *Siyasi İlimler (Mülkiye)*'nin 126. ve 127. sayılarını bizzat görme imkânı bulamadım. Bu sebeple Erişirgil'in 161 ve 162 numaralı makalelerinin sayfa aralıklarını tespit edemedim. Söz konusu iki makalenin künyesi için bkz. Anıl Tosun, *Mülkiye Mektebi Mecmuası Fihristi (1931-1957)*, Bitirme Tezi, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyoloji Bölümü, İstanbul 1979.

181. M. Emin Erişirgil, "Ziya Gökalp VI", *Ülkü*, sy. 62 (16 Nisan 1944), s. 2-3.
182. Emin Erişirgil, "Millî Şef ve İlk Öğretim Dâvası", *Ülkü*, sy. 71 (1 Eylül 1944), s. 4-5.
183. M. Emin Erişirgil (Prof., Zonguldak Milletvekili), *Ekonomi Meslekleri: XVI. Yüzyıldan Zamanımıza Kadar*, c. I, Milli Eğitim Basımevi, Ankara 1945, 215 s.
184. Emin Erişirgil, "Kazandıklarımız", *Ülkü*, sy. 92 (16 Temmuz 1945), s. 1.
185. Emin Erişirgil, "Demokrasi ve Parti Terbiyesi", *Ülkü*, sy. 95 (1 Eylül 1945), s. 1-2.
186. Emin Erişirgil, "Örnek Bir Vatandaşımız ve Cumhuriyet Hükümeti", *Ülkü*, sy. 99 (1 Kasım 1945), s. 10-11.
187. Emin Erişirgil, "Teknik Araştırmalar, Teknik Buluşlar", *Ülkü*, sy. 102 (16 Aralık 1945), s. 1-2.
188. Emin Erişirgil, "Sosyalizm ve Gürcü Bilginler", *Ülkü*, sy. 103 (1 Ocak 1946), s. 4.
189. Emin Erişirgil, "Tecrübeli Adam, Genç Adam", *Ülkü*, sy. 104 (16 Ocak 1946), s. 1-2.
190. Mehmet Emin Erişirgil, "Devlet Bakımından Kârlı Teşebbüs Ne Demektir?", *Ülkü*, sy. 105 (1 Şubat 1946), s. 4.
191. Emin Erişirgil, "Nazarî Adam, Amelî Adam", *Ülkü*, sy. 106 (16 Şubat 1946), s. 1-2.
192. Emin Erişirgil, "Eski Bir Halkevliden Yeni Bir Halkeviye", *Ülkü*, sy. 107 (1 Mart 1946), s. 1-2.
193. Emin Erişirgil, "Demokrasi-İlk Öğretim-Tek Dereceli Seçim", *Ülkü*, sy. 111 (1 Mayıs 1946), s. 3.
194. Emin Erişirgil, "Demokrasi ve Teşkilatlanma", *Ülkü*, sy. 120 (16 Eylül 1946), s. 1.
195. Emin Erişirgil, "Ekonomide Devletçilik Niçindir?", *Ülkü*, sy. 123 (1 Kasım 1946), s. 3.
196. Emin Erişirgil, "Ekonomide Devletçi Olmamız Neden Lazımdır?", *Ülkü*, sy. 124 (16 Kasım 1946), s. 6-7.
197. M. Emin Erişirgil, *Bir Fikir Adamının Romanı: Ziya Gökalp*, İnkılâp Kitabevi, İstanbul 1951, 264 s. İkinci baskı: *Bir Fikir Adamının Romanı: Ziya Gökalp*, haz. Aykut Kazancıgil, Cem Alpar, Remzi Kitabevi, İstanbul 1984, 218 s.
198. Mehmet Emin Erişirgil, "Talim ve Terbiye Heyetine Nasıl Bir Mahiyet Vermeli?", *İş*, sy. 123 (1951).⁹⁷
199. M. Emin Erişirgil, *Merak ve Dikkat*, Maarif Yayınevi, Ankara 1956, 264 s.

⁹⁷ *İş Mecmuası*'nın bu sayısını bizzat görme imkânım olmadı. Söz konusu makale künyesi için bkz. Bayraktar, "Mehmet Emin Erişirgil (1891-1965)", s. 553.

200. M. Emin Erişirgil, *İslâmcı Bir Şairin Romanı: Mehmet Âkif*, 4 c., Güzel İstanbul Matbaası, Ankara 1956. İkinci baskı: *İslâmcı Bir Şairin Romanı: Mehmet Âkif*, haz. Aykut Kazancıgil, Cem Alpar, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara 1986, 483 s.
201. M. Emin Erişirgil, *Neden Filozof Yok?*, Güzel İstanbul Matbaası, Ankara 1957, 54 s.
202. M. Emin Erişirgil, *İhmal*, Maarif Yayınevi, Ankara 1958, 59 s.
203. M. Emin Erişirgil, *Türkçülük Devri, Milliyetçilik Devri, İnsanlık Devri*, Güzel İstanbul Matbaası, Ankara 1957, 148 s.
204. M. Emin Erişirgil, *Kadın-Erkek*, Hamle Matbaası, İstanbul 1960, 75 s.⁹⁸

⁹⁸ Ülken, Erişirgil'in eserlerinden bahsederken "Adalet fikri hakkında bir eser hazırlamakta olduğunu söylüyordu. Fakat bu kitabı ihtimal bitiremedi" demektedir; bkz. Ülken, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, s. 427. Ali Utku, bir görüşmemizde bu eserin Erişirgil'in ailesinde bulunduğunu aktardı. Levent Bayraktar, Erişirgil'in *Hamle* (Ankara 1960) adlı bir eserinin bulunduğunu belirtse de bu bilgiyi kütüphane kayıtlarından teyit edemedik. Ayrıca bazı kaynaklarda ve kütüphane kayıtlarında Erişirgil'e *Nebatlar* (1932) ve *Teşrih Fizyoloji Hıfzıssıha* (1929) iki eser nisbet edilmektedir. Bunlardan ikincisinin, müellifin adının "Mehmet Emin" olmasından kaynaklanan yanlış bir nisbet olduğu açıksa da ilk eserin Erişirgil'e nisbetinin sıhatini henüz tespit edemedik.

İSMAİL HAKKI BALTACIOĞLU VE FELSEFE

H. Fırat Şenol*

ISMAIL HAKKI BALTACIOĞLU AND PHILOSOPHY

ABSTRACT

İsmail Hakkı Baltacıoğlu, a multidirectional intellectual, had taken the advantage of the schools in the Western style in the last decades of the Ottoman Empire, and had been interested in branches of art such as theatre, novel, story, as well as in the philosophy of art, in the science of education and in philosophy. For almost 92 years, i.e. his entire life, he had lectured at İstanbul (formerly, Dârülfünûn) and Ankara Universities, had published several academic papers as well as theatre plays, stories and novels. However, the amount of publications on Baltacıoğlu as an artist and a pedagogue have overshadowed the fact that he was also a philosopher. The aim of this article is to examine his perspective on philosophy, based on his book *Felsefe*. The basis for this goal is the assumption that, *Felsefe* is the only book in which Baltacıoğlu's views on philosophy have been presented in a proper and well organized style.

Keywords: Philosophy of Art, Bergsonism, Intuitionism, Science of Education, 1933 University Reformation.

ÖZET

İsmail Hakkı Baltacıoğlu, Osmanlı'nın son dönemlerinde açılmış Batı tarzı eğitim veren okullardan faydalanmayı bilmiş, tiyatro, öykü, roman gibi sanat dallarıyla, bir bütün olarak sanatın felsefesiyle, bir bütün olarak eğitim sistemiyle ve felsefeyle ilgilenmiş çok yönlü bir düşünürümüzdür. Yaklaşık 92 yıllık uzun ömrüne Dârülfünûn'da, Ankara Üniversitesi'nde verdiği derslerin yanı sıra, pek çok akademik yayın, tiyatro oyunu, öykü ve roman kitabı sığdırmayı başarmıştır. Fakat, Baltacıoğlu'nun sanatçı ve eğitimci yönü üzerine

* Dr., Anadolu Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Felsefe Bölümü öğretim görevlisi.